

Klaus Lohrmann

DIE BABENBERGER UND IHRE NACHBARN

Böhlau, Wien–Köln–Weimar 2020. 367 oldal

Az 1949-ben Bécsben született Klaus Lohrmann professzor elsősorban a középkori bécsi zsidóság kutatásával foglalkozik, 1988–2004-ig az Institut für jüdische Geschichte Österreichs alapító igazgatója volt, majd az Institut für Österreichische Geschichtsforschung és a bécsi egyetem munkatársa. 2019 év végén jelent meg a Babenbergekről és szomszédaiokról szóló kötete, amelyet Nyugat-Magyarország középkori történetének kutatójaként nagy lelkesedéssel vettem kézbe.

A szerző a bevezetőben jelzi, hogy szándéka nem egy újabb Babenberg-kori Ausztria-történet megírása volt. Eredetileg a Babenbergeket uralta területek településtörténetével foglalkozott volna, kevésbé a határvidékre és a fejlődési folyamatokra összpontosítva. Idővel aztán a kutatás súlya átkerült a határmenti régiókra és azokra a kapcsolatokra, amelyeket Ausztria a szomszédokkal ápol. Kérdéses persze, hogy a szerző által alkalmazott „szomszédástörténet” (*Nachbarschaftsgeschichte*) pontosan mennyiben kínál más, adott esetben többet, mint egy – hasonló relációk mentén felépülő – diplomáciatörténeti munka, amely a pozitivisták hangvételű adatgyűjtését a legmodernebb külkapcsolat-történeti módszerek felhasználásával próbálja meg elemezni. Már az első oldalakon olvasható, hogy Lohrmann a társadalom- és mentalitás-történet módszertani eszköztárát használva közelít, vagyis az elbeszélő forrásokban szereplő *nostrati* kifejezés mögött felfedezett egységtudat (*Wir-Gefühl*) jeleit keresi, amellyel például az Ausztria területén lakók megkülönböztették magukat a bajoroktól, akiktől idővel politikailag is elkülönültek, ahogyan az összes többi, más nyelvet beszélő szomszédaitól is. Emellett ez a határvidék, a Keleti Órgrófság (*Ostmark*) volt az a csatorna, amelyen keresztül a Karoling- és a Szász-dinasztia császárai teljesíthették keresztény missziós kötelezettségüket, tudniillik hogy az igaz hitet kiterjesszék „a föld végső határáig”. A keresztény Nyugat keleti határai mellett élő népekkel ápol jó viszony alapfeltétele az volt, hogy a pogány államalakulatok beilleszkedjenek a keresztény világrendbe, ám mint a szerző kifejti, kritikusan kell szemlélni azt, hogy mindez mennyire járt együtt a császároknak való hűbérjogi alárendeltséggel.

Munkájában Lohrmann két kérdésre keresi a választ: 1. Mikortól fűzte össze a Babenbergeket uralta tartományokat az egymáshoz tartozás tudata, és ennek fontossága mikor került a korábbi önazonosság-elemek (germán törzsi tudat, a birodalomhoz tartozás) elé? 2. Milyen csoportok hordozzák az említett egységtudatot, illetve kimutathatóak-e a magyaroknál, a cseheknek vagy a stájer és karintiai szomszédoknál hasonló folyamatok és csoportok? Az elemzés során a szerző rámutat arra, hogy ennek a szeparációs folyamatnak maga a Babenberg család is nagyon fontos eleme volt, mivel már a 11. század elején a birodalmi elit tagjai közé kerültek, II. Henriknek a bajor hercegségből a német királyi trónra való megválasztása után pedig szinte folyamatosan közvetlen kapcsolatban álltak a mindenkor német uralkodókkal, így nem szorultak rá a bajor hercegek közvetítő szerepére. Emellett a Babenberg család egyes tagjai – például a 11. század elején élt Adalbert órgróf – katonai sikerei is növelték az akkor még Osztrák Órgrófságon belüli összetartozástudatot. Azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy a Babenberg tartományok nemessége – amelynek jelentős része frank vagy bajor származású volt, csupán idővel áttette tevékenysége súlypontját az órgrófság területére – szintén részt vállalt a Babenbergeket majdani *regnum*-ának kifejlődésében.

Összehasonlításképpen a szerző a cseheknek és a magyaroknak is megvizsgálta, hogy voltak-e hasonló „öntudathordozó” csoportok. A csehek esetében a Prágai Kozmánál előforduló *Boemi* csoportra, akik a harcosok és az előkelők rétegét alkották, míg a magyarok esetében a Kézai

Simonnál szereplő nemesi nemzetségekre figyelt fel. Sajnálatos azonban, hogy a szerző Szűcs Jenő megkerülhetetlen és idegen nyelven is hozzáférhető munkáiról, amelyek a magyar nemzetudat geneziséét tárgyalják, még csak említést sem tesz.

A bevezetés és az összegzés között a mű szerkezete alapvetően időrendben halad, kivéve a bevezetést követő fejezetet, amely a Babenberg tartományok kiforróban lévő egységtudatát és idegen uralomtól való félelmét mutatja be a dinasztia végnapjaiban, azaz a 13. század derekán. A fejezet elhelyezése azonban nem szerencsés, ugyanis olyan információkat közöl, amelynek előzményeit (*Privilegium minus*, Stájerország Babenberg-uralom alá kerülése) csak a későbbi fejezetekben ismeri meg az olvasó. Kifejezetten furcsán hat, hogy az elbeszélés II. (Harcias) Frigyes herceg (1230–1246) uralkodását is kettévágja: a királyság megalapítását célzó terveiről a könyv elején, a szomszédokkal való kapcsolatáról viszont inkább a könyv végén olvashatunk. A királyságra vonatkozó terveket is célszerűbb lett volna a mű végén bemutatni, nem törve meg azt az ívet, amely az örgrófságtól a hercegségen át a több tartományból álló uralmi komplexum kialakulásáig terjed. A tartományok az 1240-es években majdnem királysággá álltak össze, amivel kapcsolatban utalnunk kell azokra a centrifugális erőkre, amelyek szétszakítással fenyegették a Babenbergeket tartományait: 1237-ben a stájer miniszteriálisok arra kérték a császárt, hogy biztosítson a tartományuknak önállóságot, 1246 után pedig a Babenbergeket kihalása miatt egy nagyon fontos összekötő elem, maga a dinasztia dőlt ki a sorból.

Az időrendi vizsgálat nagyjából a 970-es években kezdődik, a Keleti Örgrófság felállításával és első örgrófjával, Burkharddal. A korábbi vélekedésekkel ellentétben a szerző amellett foglal állást, hogy Burkhard teljes egészében II. (Civakodó) Henrik bajor herceg kreatúrája volt; az örgrófságot nem a császári hatalom hozta létre, és nem azzal a céllal, hogy ellenpólust adjon a nagyhatalmú bajor hercegekkel szemben. A bajor kapcsolatokkal foglalkozó fejezetekben a szerző nyilvánvalóvá teszi, hogy nem tartható az az álláspont, amely szerint 1156-ban Ausztriát társadalmi igény nélkül, pusztán csak azért tették hercegséggé, hogy a rivális Welfekkel szemben korábban bajor herceggé emelt II. (Jasomirgott) Henrik örgróftól kárpótolják a Bajorországról való lemondás miatt. Az sem állítható ugyanakkor, hogy az örgrófság lehetőségei 970 és 1156 között folyamatosan csak bővültek volna: I. (Sváb) Ottó (976–982) bajor herceg uralma alatt például jóval nagyobb mozgásterük lehetett, mint a 985-ben visszatérő II. Henrik és azonos nevű fia idején, egészen addig, amíg az utóbbit 1002-ben német királlyá választották, és ezért kevesebb ideje jutott bajor hercegsége irányítására, amelybe idővel a Babenbergeket is bevonta. Érdekes látni, hogy a Babenberg család már ekkor milyen fontos pozíciókat szerzett, és a folyamat miként folytatódott III. Lipót örgróf idejében, aki előbb feleségül vette V. Henrik király nővérét, majd jelöltté vált az 1125. évi német királyválasztáson. Végül III. Konrád a Babenbergeket találta meg azt a szövetségest, akiket a Welfek helyére lehet állítani Bajorországban. A 11. században a Száliak Magyarországra irányuló figyelme miatt az örgrófság magyar kapcsolatai néha alig észrevehetőek, de a 12. század elején már önálló tényezővé váltak, akikkel a magyar királyoknak potenciális ellenségként vagy partnerként, de mindenképpen számolniuk kellett. Az osztrákok, de akár a tőlük délre élő, szintén az egykori bajor érdekszférához tartozó stájerok csoportontudatának kialakulásában Lohrmann a fokozatosságot hangsúlyozza.

A kötet egyik legnagyobb erénye a szerző alapos forrásismerete mellett az a mélyreható elemzés, amely révén szinte pontról pontra követhetjük a Babenberg uralom keleti irányú terjeszkedését a magyarok 955. évi vereségét követő visszaszorulásával párhuzamosan, illetve a 11. század elejétől a Dunától északra, a cseh területek irányába. Természetesen a szerző hangsúlyozza, hogy voltaképp a 12. század végéig mindkét határvidéken jobbára lakatlan területek megszerzéséről és megszervezéséről volt szó, és hasonló folyamatok játszódtak le a szomszédoknál is, a magyaroknál például a gyepűrendszer fokozatos felszámolásával. Fontos megjegyezni, hogy Lohrmann nem csupán eseménytörténettel foglalkozik, hanem társadalom-, mentali-

tás- és hadtörténeti megállapításokat is tesz. A szomszédsági kapcsolatok közül legbővebben talán a magyar kapcsolatokat elemzi, ám nagy teret szentel a cseh, a bajor és a stájer szálnak is, kitérve a korabeli karintiai és krajnai viszonyokra, mivel idővel ezek a területek szomszédságba kerültek a Babenbergekkel. (Nem beszélve a Pitteni Grófsággal való viszonyról, amely a 11–12. században a grófi család uralma alatt önállóan fejlődött Ausztria és Stájerország között, és Babenberg-uralom alá kerülése után a középkor végéig megőrizte nagyobb szomszédjaitól való elkülönültebb jellegét.) A szerző elmélyült forrásismereten alapuló kritikai elemzése különösen a 11. század és 12. század első felét illetően értékesek. A Babenbergek utolsó száz évére vonatkozóan azonban mintha kissé felületesebbé válna a munka: míg a megelőző két évszázadot nagyjából 250 oldalon tárgyalja, a következő száz évre csupán 50 oldalt szán a szerző.

Elismeréssel kell adózni a kiadványtervezési és a szerkesztői munkának: a kötet igényes, szép borítót kapott, sajtóhiba és egyéb tördelési probléma pedig csak elvétve jellemzi. Ez különösen annak fényében szép teljesítmény, hogy az osztrák szakirodalom a mai napig hadilábon áll a magyar nevekben szereplő ékezetes, valamint cs, sz és zs betűkkel. Ezen a téren ez a munka kifejezetten jól teljesít, bár a tökéletességet nem tudta elérni. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a kötet a benne szereplő sok személynév és földrajzi név ellenére nem tartalmaz egyetlen családfát, uralkodólistát, kronológiai segédletet vagy térképet sem, de ami még ennél is fájóbb, hogy névmutatót sem készítettek hozzá, pedig már csak az ára alapján is (a nyomtatott példányé 50 euró) ez jogos igényként merülhet fel az olvasóban. A könyv megjelenését a kiadó eredetileg 2018 őszére ígérte, a tényleges megjelenéshez képest egy évvel korábbra, a szükséges idő tehát elvileg rendelkezésre állt.

Mindenképpen üdvözlendő, hogy a szerző nem elégedett meg a fellelhető német szakirodalom és a forrásszövegek vizsgálatával, hanem magyar és cseh szerzők műveit is felhasználta. Ehhez néhány megjegyzést feltétlenül hozzáfűznék. Először is a cseh és magyar szerzők művei – leszámítva Kristó Gyulának a 11. századi hercegségről írt monográfiáját és az Erdélyi László által szerkesztett pannonhalmi főapátságtörténetet – mind német nyelvűek. Ez természetesen önmagában nem értékelhető negatívumként, hiszen szerzőnk számos alkalommal lehetett abban a kényelmes helyzetben, hogy anyanyelvén olvashatta a külföldi szerzők munkáit. Sajnos arról nincs tudomásom, hogy a cseh történetírás legújabb eredményei tükröződnek-e a felhasznált német nyelvű művekben, az irodalomjegyzék alapján Lohrmann a friss szakirodalomból válogatott. A magyar szerzők műveit vizsgálva azonban hiányérzetem van: azok közül csupán egyetlen egy, Varga Gábor könyve íródott 2000 után. A magyar szakirodalom nagy részét Györfly György, Kristó Gyula, Kubinyi András, illetve a régebbi közül Hóman Bálint munkái teszik ki, akik kétségtelenül a magyar középkor legelismertebb kutatói között vannak, de az Árpád-kor kutatása a hivatkozott publikációk megjelenése óta is számos új eredménnyel szolgált. Jó néhány tárgyi tévedéstől menekült volna meg a szerző, ha figyelme kiterjed Bagi Dániel munkásságára. Akkor ugyanis nem írta volna le, hogy III. Henrik és Bretisláv cseh fejedelem 1042-ben a dukátusba törtek be, valamint pontosabb képet kaphatott volna Kálmán király és Álmos herceg konfliktusáról is. Szűcs Jenő munkáinak hiányára már utaltunk. Az 1118. évi osztrák betörés során elfoglalt *Ferreum*nak nevezett várat Lohrmann Kismartonnal azonosítja (ezt melleleg a magyar historiográfiában Pauler Gyula Árpád-kori magyar történeti alapl műve és Kristó Gyula Árpád-kori hadtörténete is támogatja), más magyar szerzők (Dénes József, Kiss Gábor, Zágórhidi Czigány Balázs) viszont Vasvár mellett érveltek. A kurrens magyar szakirodalom ismeretében a szerző vagy nem írt volna úgy Szent István felővezésének történetéről, mintha az hiteles lett volna, vagy legalább kritikai megjegyzést fűzött volna hozzá. A Harcias Frigyesről szóló fejezetek eseménytörténeti részeit a téma iránt érdeklődőknek érdemes összevetniük Rudolf Veronikának a Harcias Frigyes-korabeli cseh–magyar–osztrák kapcsolatokról szóló tanulmányával (Fons 2018/1.), amelyben jóval részletesebben és követhetőbben kapunk

képet az osztrák herceg, a császár és a cseh király konfliktusáról. Sajnos Lohrmannál is felbukkan az osztrák történetírás azon törekvése, hogy történelmi távlatokat adjon Burgenland számára: szerzőnk például a fent említett Pittenhez hasonlóan Nyugat-Magyarországot ugyanolyan kettős kötődésű területként látta.

A kritikai megjegyzések ellenére a magyar kapcsolatokat feldolgozó fejezeteket két dolog viszonylag jól megóvta a súlyosabb hibáktól. Egyrészt: *Varga Gábor*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert (München 2003) címmel megjelent könyvének ismerete. (Ezzel kapcsolatban egyetértek Tringli István szavaival, aki Varga könyvéről írt recenziójában [Levéltári Közlemények 2004/1.] annak legfőbb erényeként a hatásközvetítést emelte ki.) Másrészt: az elbeszélő források alapos ismerete is Lohrmann segítségére volt, e kútfők azonban – háttérismeretek híján – olykor félre is vihették őt, például amikor Hont, Pázmány és Orci vezéreket (*duces*), vagy Aba 1042. évi hadjáratának egyik vezérét (*dux*) herceggént fordította. Egy hasonló félreértés már nagyobb problémákhoz vezetett: Lohrmann egy 13. század eleji magyar határjárásban olvasható *marchia Theutonicát* a „német határ” helyett „német örgrófsággként” értelmezett, és mivel Ausztria akkoriban már hercegség volt, azt a súrlódások egyik megnyilvánulásaként regisztrálta a korabeli magyar-osztrák kapcsolatokban. Ám igazságtalanok lennénk, ha nem mutatnánk rá a kapcsolattörténet olyan epizódjaira, amelyek ugyan ismertek a magyar kutatók előtt is, de az osztrák történetírás talán többet foglalkozott vele, mint például I. Béla király esetleges második házassága.

Lohrmann művét a fentiek alapján – erényei elismerése mellett – nem tekinthetjük minden téren példamutató kiadványnak. A primer forrásokra építő módszere mindenképp követendő, ahogy az a szándéka is, hogy cseh és magyar kérdésekben ezen országok történetírásának eredményeit is bevonja a vizsgálatba, azonban e téren további erőfeszítésekre, esetleg – az idegennyelvi kompetenciák miatt – osztrák, magyar és cseh szerzők együttműködésére lesz majd szükség.

Csermelyi József

Thoroczkay Gábor
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG
 Állam és ideológiák
 ELTE BTK, Bp. 2020. 143 oldal

Thoroczkay Gábor egyháztörténész és krónikakutató az 1990-es évek végétől immár több mint húsz esztendeje tanít középkori magyar történelmet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Oktatói tevékenysége során elsősorban az Árpád-kor forrásaival, a 11–13. századi Magyar Királyság egyház-, állam- és társadalomtörténetével ismerteti meg a hallgatókat. Újonnan megjelent kötetében saját kutatásai és két évtizedes tanári pályafutásának tapasztalatai nyomán a középkori magyar államot működtető politikai eszmék és intézményrendszerek korszerű összefoglalását tűzte ki célul.

Noha a könyv mindössze másfélszáz oldal, tartalma rendkívül tömény és összetett. Felépítését tekintve a mű két nagyobb, egyaránt 9–9 fejezetet számláló részre tagolódik, melyek közül az első (*Az állam*, 9–68.) a középkori Magyar Királyság felépítésének és szervezetének meghatározó intézményeit, míg a második (*Ideológiák*, 69–119.) a középkori magyar eszmetörténet

egyedi jelenségeit mutatja be. Nem meglepő módon a szerző mindkét nagyobb egységben azokat a kérdésköröket érinti, melyek kapcsán a magyar medievisztika mindig is a legszínvonalasabb és a leginkább részletekbe menő vitákat folytatta. Ennek szellemében értékel többek között a magyarság államalapítás előtti politikai szervezetét, a 11. századi hercegség problematikáját, az Anjou-kori *honor*-rendszer eredetének kérdését, illetőleg a Szent István-legendák ideológiai háttérét vagy a korai magyar nemzettudat kérdéskörét.

A mű befogadását nagyban megkönnyíti a tudatosan felépített tárgyalás. Ennek során a szerző először kutatástörténeti áttekintést ad az adott kérdéskörrel, tömören, de maradéktalanul ismertetve a különböző koncepciókat, azok érvrendszerét, s bemutatja azt a forrásbázist – legyen szó krónikahelyről, oklevelekről vagy olykor képi forrásról – amelyen az eltérő gondolatmenetek felépültek. Napjainkban nem ritka, hogy egy-egy sokat vitatott téma (például vár- és vármegye-rendszer funkciói, a 11. századi hercegség eredete) felelevenítése során az egykor megfogalmazott, a tudományos kutatásra sok esetben máig hatást gyakorló elméleteket saját koruk eszmei és mentális koordináta-rendszerében szemlélik. Mindennek jelentőségét és szükségességét érezve, Thoroczkay végig arra törekszik, hogy a pusztán historiográfián túl tudománytörténeti áttekintést is adjon, amelynek köszönhetően a magyar középkorkutatás elmúlt évszázada szinte megelevenedik az olvasó előtt.

Ennek a tudománytörténeti kontextusnak szerves részét képezi az a széleskörű nemzetközi kitekintés is, mely végigkíséri a magyar középkor – a szerző szavaival élve – *jellegadó jelenségeinek* (7.) bemutatását. Az elmúlt évtizedekben a hazai középkorkutatás kimondottan nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a középkori magyar állam intézményrendszerét és az azokat működtető eszmei hatásokat szélesebb, legalább közép-európai szintű összefüggésekbe ágyazva vizsgálja. Thoroczkay az ebből adódó új eredmények szintetizálásán túl maga is hangsúlyozza az ezirányú kutatások fontosságát, amit mindenekelőtt a magyar medievisztika által mindig is sokat hangoztatott államalapítás kori német hatás mértékének és módozatainak tárgyalása során fejt ki, rávilágítva a német középkorkutatás újabb, magyar vonatkozásban is további szempontokat szolgáltató és ezért mindenképp figyelemre méltó megfigyeléseire. A nemzetközi kutatások jelentőségét és oda-vissza ható kontrollját hangsúlyozza például a középkori nemzet és nemzettudat, vagy a korabeli állam és államiság fogalmainak meghatározása kapcsán folytatott vitákban, illetve a feudális jelző és a feudalizmus mint kor- és rendszerjelölő fogalom alkalmazhatóságának problematikájában is. Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar középkorkutatás e kérdésekben a nemzet és az állam történelmi szerepét illetően javarészt a nyugati tudományosság megállapításainak hatása alatt foglalt állást, a feudalizmus – a szerző által javasolt terminológia szerint a „középkori társadalom- és gazdaságszervező elvek” (51.) – működését pedig leginkább marxista és szovjet ideológiai tükörben vizsgálta. Mindebből kifolyólag Thoroczkay határozott véleménye szerint a nemzetközi kutatások elmozdulásának és új eredményeinek törvényszerűen kell maguk után vonniuk a magyar kutatásban kialakult koncepciók felülvizsgálatát.

A historiográfiai áttekintést és az új eredmények elemzését követően a szerző saját megállapításait is hozzáfűzi az egyes témakörökhöz, melyek közül hangsúlyosabbak a korai magyar történelemmel kapcsolatos állásfoglalásai. Thoroczkay a bizánci források nyomán az új kutatások ellenében is határozottan kiáll a kazár mintára kialakult kettős fejedelemség koncepciója és a törzsek mint területi alapú politikai egységek jelentősége mellett. Ez utóbbira alapozva elveti azokat a közelmúltban felújított régészeti álláspontokat, melyek szerint a kora Árpád-kori földvárakat még Géza fejedelem idejében emelték volna. Szent István koronázása kapcsán hangsúlyozza, hogy a Thietmar merseburgi püspök krónikájában olvasható *benedictio* a kutatásban elterjedt nézettel szemben nem azonosítható az István-legendák *benedictio apostolicájával*. A királybírói rendszer kialakulásának eredőjét abban látja, hogy Szent István király

igyekezett saját joghatósága alatt tartani a hadra fogható közszabadok tömegeit, s ezért kivette őket az egyház- és államszervezés munkájában együttműködő, ugyanakkor területi hatalmukat átmentő törzsi előkelők bíraskodása alól. A 11. századi dukátus rendeltetése kapcsán azt a korábbi gondolatot kívánja feleleveníteni, mely az Árpád-házi hercegek területi különhatalmát a korabeli kóbormozgalmakkal s az azok felszámolására tett erőfeszítésekkel hozta összefüggésbe. A 11–14. századi történeti és hagiografikus irodalomról szóló fejezetek szinte teljes egészében a szerző korábbi kutatásaira épülnek, lényegében korábban közreadott gondolatainak a monográfia vezérfonalára felfűzött összefoglalását tartalmazzák.

Amint azt a szerző az előszóban kimondja, olyan művet kívánt az asztalra tenni, „amely esetleg egyszer még tankönyvként is használható” (7.). E szándék minden bizonnyal el fogja érni célját, noha az előadás, melynek tematikája a monográfia vezérfonalát képezte, sajnálatos és kifogásolható módon kikerült az egyetemi mesterszakos képzés tantervéből. Azzal ugyanis, hogy a különféle elméletek szembeállításán túl jól kidomborítja a kutatás fejlődési ívét is, a kötet jelentős segítséget nyújthat a hallgatók számára a középkori magyar történelem és a kutatás módszerének megértéséhez. Jelentős többlete a műnek a korábbi s az egyetemi oktatásban máig használt munkákkal szemben, hogy nem pusztán említés szintjén utal a szomszédos államokban is megfigyelhető párhuzamos jelenségekre, hanem a friss kutatási eredményeket is feldolgozva, azokat saját meglátásaival kiegészítve, korszerű ismereteket juttat el az olvasóhoz. A közelmúlt eredményeit mérlegre helyezve árnyalja többek között az ál-izidori gyűjtemény Szent István törvényeire gyakorolt hatását, a dinasztikus országfelosztások okait és funkcióit, a legitimitás és idoneitás érvényesülésének kérdését, a Kézai Simon történelem- és társadalomszemléletét meghatározó szellemi hatásokat, az ún. keltezetlen tanácsi határozat keletkezési körülményeit vagy a Dózsa-féle parasztháború ideológiai hátterét.

Noha tartalmát tekintve egyértelműen meghaladja a jelenleg is standardnak számító egyetemi tankönyveket, Thoroczkay monográfiájának egyetlen gyenge pontja az, hogy merítése meglehetősen aránytalan, ugyanis a 18 tárgyalt témakör 13:5 arányban oszlik el az Árpád-kor javára. A vállalt témákban ennek ellenére hűen tükrözi a magyar medievisztika aktuális helyzetét, és meglátásainak köszönhetően minden bizonnyal élenkítőleg fog hatni a kutatásra. Záró gondolatként hangsúlyoznom kell, hogy a széleskörű hazai és nemzetközi tudománytörténeti kitekintés miatt megfontolandó volna akár a teljes monográfiát, de legalább annak regionális szinten releváns fejezeteit lefordítani és nemzetközi szinten közzé tenni.

Galambosi Péter

C. Tóth Norbert

ADATOK CEGLÉD KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ

(Ceglédi Füzetek 44.)

Kossuth Múzeum, Cegléd 2019. 127 oldal

Manapság Magyarországon a helytörténet-írásnak – némileg leegyszerűsítve – általában két útja van: vagy lelkes helyiek írnak szakmai alapok nélkül, témájukat „belülről” és elfogultan nézve, sokszor a helyi mítoszépítés, mítoszapolás jegyében, vagy a történettudomány szakmai képviselői, általában felkérésre, „külső” szemlélőként, ám sokszor a helyi viszonyok iránt némileg érzéketlenül, amiből gyakran csak a bálványöntögetésre futja. Az *Adatok Cegléd középkori*

történetéhez című könyv azért is figyelemre méltó, mert egyik csoportba sem sorolható. C. Tóth Norbert olyan, szándékosan szikár, nem „mesélős” kötetet állított össze, amely nem mítoszépítő, de nem is bálványdöntő. C. Tóth nem tesz úgy, mintha a helyi mítoszok nem léteznének, de nem is fecserli arra az energiáit, hogy részletekbe menően vitatkozzon velük. Ehelyett egyszerűen más alapokra kívánja helyezni szülővárosa középkori történetének kutatását – új, biztosabb alapokra, interpretációk helyett történeti forrásadatokra.

Ennek folytán könyvének kettős célja, kettős célközönsége van. A helyi érdeklődőknek szól és a helyi felhasználhatóságot segítik a bevezető és a jegyzetek, amelyek ügyesen adagolják az átadni kívánt ismereteket, miközben bevezetik a laikus olvasót a szakmai-módszertani fogások rejtelmeibe is. A Ceglédre vonatkozó 1526 előtti források teljes szövegű, kritikai apparátussal ellátott oklevéltára, illetve az azokban szereplő személyek archontológiai és prozopográfiai adataira a szakmai közönségnek szól és a tudományos felhasználhatóságot szolgálja. Hogy az *Adatok Cegléd középkori történetéhez* egy teljes értékű kötet igényével íródott, azt a minőségi műnyomó papír és a színes képmelléklet is érzékelteti, valamint a szakszerű bibliográfia és rövidítésjegyzék, illetve a teljes körű személy- és helynévmutató tanúsítja.

Az adatközlő kötet jellegében és szerkezetében a Tóth Endre és Zágorhidi Czigány Balázs által összeállított *Források Savaria-Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig* című, az Acta Savariensia sorozatban 1994-ben megjelent könyvhöz hasonlítható. C. Tóth Norbert munkája is három, nagyjából azonos terjedelmű egységből (Kronológia, Források, Adattár) áll, és mindegyik rész elején technikai tudnivalókat találunk a használathoz. Mindezeket azonban a kötet élén álló, mindössze öt oldal terjedelmű *Bevezetés* előzi meg, amely Ceglédre hangszerelve, magyarázó jelleggel ismertet meg minket egy nem túl jelentős középkori forrásbázissal rendelkező alföldi mezőváros – mondhatjuk, átlagos és ezért szerencsésen általánosítható – történetének alapvonalaira, az ehhez szükséges háttérismeretekkel, például a város–mezőváros–falu (*civitas–oppidum–villa/possessio*) fogalmak jelentéseivel, valamint a kötet felépítésével.

A Cegléd története iránti érdeklődést C. Tóth a magyar történelem megismerésének igényével indokolja és leszögezi, hogy e megismerés csak a forrásokon keresztül lehetséges (7–8.). Röviden ismerteti a magyarországi középkori okleveles források megoszlását, mennyiségét, bemutatja a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltárát és Fényképgyűjteményét, illetve közelebbről a mezőváros egyházi földesúri birtok voltának, az óbudai klarissza apácák birtoklásának forrástani és -fennmaradási következményeit. Mivel Cegléd mezőváros saját levelesládája, saját középkori forrásanyaga a történelem viharaiiban elpusztult (nem maradt fenn helyben 1697 előttről semmi), a település középkori története – tipikus módon – jobbára a földesúr apácák főleg birtokjogi, birtokigazgatási szempontból megőrzésre érdemesnek tartott okleveleiből, illetve a szomszédos települések ugyancsak birtokjogi forrásai, kisebb részben pedig máshonnan előkerülő szórványadatok segítségével ismerhető meg. E forrásanyagot részben már publikálták, noha az elődökhöz képest ma néhány morzsával többet ismerünk (8–9.). A bevezető második részében, a kötet szerkezetét ismertette C. Tóth arra is kitér röviden, hogy az olvasó mit nem fog megtalálni a kötetben. Ez az egyetlen olyan rész, amikor a helyi mítoszokat említi (Dózsa sohasem volt ceglédi beszédét vagy a fiktív Mészáros Lőrinc pap parasztháborús szerepvállalását), röviden indokolva, hogy ezek miért nem részei a település múltjának (10–12.).

A következő fejezet, a *Kronológia* (13–43.) valójában egy „forráskataszter”: a Cegléden történt vagy a településsel kapcsolatos eseményekre vonatkozó forrásokat, összesen 113 tételt tartalmaz időrendben az 1290–1526 közötti időszakból. Bátran nevezhetnénk regesztagyűjteménynek, bár annál bizonyos szempontból többet nyújt. Ide vannak ugyanis elrejtve a legfontosabb és a következő fejezetben eredeti nyelven, latinul közölt források (az 1–3., 5., 22. és 27. sz.) teljes szövegű magyar fordításai, szám szerint hét (egy tétel átíró és átírt oklevélként

is szerepel), illetve a határjárások szó szerinti fordításai, összesen további hét tétel (Cegléd birtok határjárásai, valamint a Cegléddel határos birtokok határjárásai egyaránt; a teljes szövegű fordítások közül az 1368. október 2-ai hiteleshelyi jelentés ugyancsak tartalmaz határjárást, összesen tehát nyolc ilyen szövegünk van). A fordítások két kivétellel a szerző munkái (az 1368. évi királyi adománylevél fordítását Tuhári Attila, a korábban „ceglédi kiáltványnak” tekintett 1514. évi keresztes felhívás fordítását Lakatos Bálint készítette). A latin nyelvű forrásokat és a magyar fordítást C. Tóth szándékosan nem teszi egyenrangúvá, jelezve, hogy a forrásokból a lényegyet, a formulás részeken túli, érdemi információkat miként kell kinyernünk és tanulmányoznunk. A gyűjtés jegyzeteket is tartalmaz: első előfordulásakor a személyek azonosítását kapjuk, és fogalommagyarázatokat olvashatunk, sőt bizonyos szakmai megállapítások is jegyzetekbe rejtve szerepelnek (ekként került például a 15. oldal 10. jegyzetébe a vámmmentesség fajtájára és feltételezhető elnyerésének időpontjára vonatkozó értékelés). Jól látható, hogy a birtokjogi forrásoknak megfelelően Cegléd külterületére jóval több forrással rendelkezünk, mint a belterületre. Míg az összeállítás tanúsága szerint az első határjeleket és külterületi helyneveket már 1368-ból, a plébániatemplom titulusát (Szent Kereszt) csak 1471-ből ismerjük (18. és 30.); a fennmaradt források mennyisége érdemben a 15. század második felében nő meg. A használatot csak a túl keskeny belső margó nehezíti, és csupán néhány, bosszantó helyesírási apróság zavarja.

A *Források* fejezet (45–71.) egy oklevéltár, amely teljességgel tudományos elvek szerint, a szakmai felhasználhatóság jegyében épül fel. Huszonhét oklevél teljes szövegű közlését találjuk itt az 1358–1521 közötti időszakból (az átíró és átírt oklevelek e helyütt egyben, egy tételként szerepelnek, ilyen a 5., 13., 19–20. sz., valójában tehát harmincegy forrásszövegről van szó). A közölt források közül eddig mindössze ötöt adtak ki (az 1., 3., 6., 21. és 22. sz.), egy további részükhöz, a 15. század dereka előtti darabokhoz jellemzően eddig csak regesztaközlésben lehetett hozzáférni, ám tizennégy tétel mindezüdig publikálatlan volt (a 8., 10., 12., 14–20., 24–27. sz.). Közéjük tartozik Cegléd mezőváros egyetlen, 1521-ből fennmaradt saját kiadványa, amely egy 1520. évi vásári csetepaté ügyében az erről felvett tanúvallomásokot, illetve a mezőváros testületének és a külsős felkért személyekből álló bíróság ítéletét tartalmazza, és méltán tekinthető Ceglédről függetlenül is különleges forrásnak (27. sz.). Szakmai szempontból e forrásközlés a kötet egyik legnagyobb hozadéka. A szövegkiadás tartalmilag és az apparátust illetően is kifogástalan.

A harmadik fejezet, az *Adattár* (73–98.) hét egységből áll: a birtokosok (közülük külön a név szerint ismert óbudai apáca-főnöknők) és tisztartóik felsorolását, a helyi bírók, a plébánosok névsorát, az ismert ceglédi lakosok keresztnév, illetve családnév szerinti jegyzékét, továbbá az 1526 előtti ismert ceglédi egyetemjárók felsorolását találjuk meg benne. A kevéske adathoz sok-sok értelmező jegyzet és forrásmegjelölés társul, a nevek jelentését a Kázmér Miklós-féle családnév-szótár alapján C. Tóth meg is magyarázza. Mivel nem volt célja a nyelvészeti, nyelvtudományi elvárásoknak megfelelő betűszerinti közlés, itt minden értelmezhető névalak modern átírás szerint, tehát „interpretált” formában szerepel. Egy későbbi helytörténeti feldolgozás számára csábító feladat lehet, hogy a 16. századi török defterek névanyagával való összevetés alapján a helyi népesség kontinuitása milyen arányban mutatható ki.

A kötet a bibliográfia és a C. Tóth munkáiban másutt is megfigyelhető alapos és jól használható névmutató után a források már említett fényképmellékletével zárul. Itt a szerző a tizenhárom legfontosabb ceglédi vonatkozású oklevél jó minőségű színes fényképét közli. Az 1521. évi egyetlen mezővárosi kiadványt talán célszerű lett volna nagyobb méretben és több darabban közölni, bár maga a képmelléklet nem is a források paleográfiai tanulmányozására, hanem inkább csak küllemük érzékeltetésére készülhetett.

Összességében elmondhatjuk, hogy a kötet felépítése arányos, felhasználóbarát. Szerzője úgy találta ki és arra szánja, hogy adattartalma végső soron beépüljön a helytörténeti ismeretek közé: a helyi történetkedvelők és helytörténészek úgy tudnak a témában elmerülni, hogy közben közelebb kerülhetnek a nyelvi akadályok miatt általában hozzáférhetetlen, tartalmilag primer módon megismerhetetlen forrásanyaghoz. C. Tóth Norbert szerzői magatartása kifejezetten kedvcsináló: mérlegelésre, továbbgondolásra szólít, a laikus, ám kellően motivált érdeklődő számára módszertani ismereteket közvetít, egyúttal „kutatásélményt” is kínálhat. Az olvasóra bízza, hogy a források alapján – és csakis azok alapján – gondolkozzon, mérlegeljen és döntsön is akár bizonyos részproblémákban, és helyes, de legalábbis a jelen ismereteink alapján szakmailag helytálló következtetésekre, sőt akár megállapításokra juthasson. Nem álítom, hogy minden helytörténeti könyvnek ilyen pozitívista, póre adattári jellegűnek kellene lennie. De a mű szakmai szempontból is mindenképpen figyelemre méltó, érdekes megoldás. Egy preparált, gondosan előkészített anyagot kaptunk benne kézhez, amelynek alapján Cegléd történetének középkori fejezete jól megírható. Ha nekem kellene megírnom, biztosan magam is e munka alapján dolgoznék.

Lakatos Bálint

Frank Tibor

VIKTÓRIA KIRÁLYNŐ KEZEIHEZ

Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben 1865–1870

Gondolat, Bp. 2019. 352 oldal

Bár a brit külpolitikai gondolkodásban a be nem avatkozás elvének előtérbe kerülése a 19. század derekára megkérdőjelezte az európai erőegyensúly minden áron való megőrzésének a primátusát, az utóbbi szempont továbbra kiemelkedően fontos maradt. Ez megmutatkozott a Habsburg-birodalomhoz való viszony tekintetében is. Mint ismeretes, ez az államalakulat épp az 1860-as évek közepére jutott el hosszú történelmének talán legmélyebb struktúraváltásához, az osztrák–magyar dualizmus rendszerének a kialakításához. Adódik tehát a kérdés, hogy milyen elvek alapján, milyen szempontokat mérlegelve viszonyult Nagy-Britannia az 1867-es kiegyezéshez vezető folyamathoz. A válasz már csak azért is kulcsjelentőségű, mert kétségtelenül a korszak legjelentősebb hatalmáról beszélünk.

A hazai történettudománynak nagy nyeresége Frank Tibor 2019-ben megjelent monográfiája, amely hatalmas forrásbázisra építve és a legmagasabb szakmai színvonalon vizsgálja meg a szigetország politikai elitjének a kiegyezéssel kapcsolatos attitűdjeit. Jegyezzük meg, Frank már 2004-ben szerkesztett egy kötetet a hazai Nagy-Britannia-kutatók munkáiból (Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Bp. 2004.), amelyek közül több is a brit–magyar kapcsolatokkal foglalkozott. Köztük szerepelt saját tanulmánya is a kiegyezés brit értékeléséről.

Ausztria Nagy-Britannia számára évszázadokon át az európai erőegyensúly nélkülözhetetlen eleme volt, s Frank Tibor munkája azt bizonyítja, hogy a kiegyezéshez való viszonyulást is alapjaiban e szempont határozta meg. A kortárs brit gondolkodásban a „magyar kérdés” megoldása, a birodalom belső ellentéteinek számottevő csökkentése komoly esélyt kínált a hanyatló Habsburg-hatalomnak arra, hogy stabilizálni tudja helyzetét és ezáltal meg tudja

örizni az erőegyensúly betöltéséhez szükséges képességét. A britek szemében tehát hazánk ügye egyértelműen alárendelődött a Habsburg-birodalom sorsának, s a szerző joggal hangsúlyozza, hogy a független magyar állam gondolata gyakorlatilag fel sem merült Londonban. Lényeges viszont, hogy a porosz–osztrák háború és a könnigrátrai vereség számottevően felértékelte Magyarországot.

Ismeretes persze, hogy roppant bonyolult és ellentmondásos folyamat vezetett el az 1867-es kiegyezéshez, s ennek során Bécs mindvégig nagyon is fontosnak tartotta a brit döntéshozók jóindulatának a megnyerését. Frank Tibor munkájának első nagyobb szerkezeti egysége az osztrák kormányzat propaganda-törekvéseiről rajzol pontos képet. A hazai szakirodalomban eddig nemigen lehetett olvasni arról, hogy Bécs milyen információs csatornákat „üzemeltetett”, és arról a szerepről sem, amelyet a brit fővárosban leghosszabb ideig, 16 évig szolgáló osztrák nagykövet, a magyar Apponyi Rudolf betöltött. A tapasztalt gróf a brit politikai élet minden jelentős személyiségével közvetlen kapcsolatokat igyekezett kialakítani, s egyúttal kitűnő műhelyt is teremtett a fiatalabb diplomaták számára. A szerző joggal jegyzi meg, hogy ez a kör a Habsburg-birodalom politikai elitjéhez tartozott, ahhoz a csoporthoz, amely maradéktalanul szakított mindenfajta nemzeti kötődéssel, és ezért az állam legfontosabb támaszának számított (59.).

A brit sajtó azonban féltékenyen őrizte a függetlenségét, ezért vallott kudarcot Apponyi minden próbálkozása a publicisták befolyásolására. Tény, hogy az abszolutizmus éveiben Ausztria politikája egyáltalán nem volt népszerű Londonban, még ha a brit kormányzat nem szakított is Bécs támogatásával. Frank Tibor kutatásaiból kiderül, hogy Apponyinál valamivel többet ért el az osztrák érdekek képviselőjében egy tehetséges üzletember, Henry de Worms, aki a kiegyezés után a kompromisszum kidolgozásában kulcsszerepet játszó politikus, Ferdinand von Beust gróf tevékenységének méltatásával igyekezett az Osztrák–Magyar Monarchiát népszerűsíteni. (*The Austro–Hungarian Empire and the Policy of Count Beust*. London 1870). Ez volt az első apológia, amellyel a dualizmus rendszerét védték és létrejöttét indokolták a szigetországban. Frank Tibor felhívja a figyelmet Worms többször is kiadott munkájának egy fontos vonására: a dunai birodalomban bekövetkezett változásokat úgy tünteti föl, mint amelyek összhangban állnak a brit alkotmányos gyakorlattal (76.). A brit analógia érthető módon kedvező fogadtatásra talált, de jegyezzük meg, s ezt a monográfia is bizonyítja, hogy a szigetországi olvasók érdeklődése Magyarország iránt igencsak korlátozott volt. A tájékozódás lehetőségeit a pontos, megbízható információk nagyfokú hiánya is erősen szűkítette.

A zaklatott és sorsfordító 1860-as években a Foreign Office fontos céljának tekintette, hogy minél jobban belelásson a dunai birodalom belügyeinek alakulásába. Frank Tibor egyik legfontosabb célja a britek erre irányuló tevékenységének alapos felderítése volt, és sikerült is e témában számos új és lényeges információt közzétennie. A legfontosabb szereplő ezen a vonalon Robert B. D. Morier, aki német földön teljesített hosszú diplomáciai szolgálata során 1866 januárjától április végéig jó néhány látogatást tett Magyarországon Lord Clarendon külügyminiszter megbízásából, s a szerző utal is rá, hogy ő ezt élete legérdekesebb küldetésének tekintette. Morier Pestről küldött jelentései – a bécsi brit nagyköveten és Clarendonon keresztül – Viktória királynőhöz is eljutottak, s így kétségtelen hatással voltak a Habsburg-birodalommal kapcsolatos brit külpolitikai döntéshozatalra.

A könyv rendkívüli értéke Morier feljegyzéseinek magyar nyelvű közzététele. Morier szerepével egy korábbi hazai tanulmány (*Lukács Lajos: Anglia és a magyar kérdés 1865–66-ban. Történelmi Szemle* 33. (1991) 185–203.) már foglalkozott, Frank Tibor monográfiája azonban szélesebb kontextusba állítja Morier tevékenységét. A jelentésekből világosan kiderül, hogy a készítőjük nem pusztán éles szemű megfigyelő volt, hanem igen komoly elemzői képességgel is rendelkezett. A szerző joggal mutat rá, hogy Morier „keserű kritikáját adja a magyar poli-

tikának” (108.), amihez a recenzens csak annyit tenne hozzá, hogy Deák Ferenc bírálatában, a *pragmatica sanctióra* épített közjogi érvelés megítélésében a brit diplomata kissé egyoldalúan épít a bécsi udvar álláspontjára. (Kétségtelenül megszívlelendő viszont az a megfigyelése, hogy „nincs olyan nép, amely nagyobb mértékben átengedné magát az illúzióknak, mint a magyar” (109). Morier ezzel együtt a kiegyezés elkötelezett támogatója volt.

Frank Tibor korábban úttörő kutatásokat végzett Kossuth Lajos emigrációs tevékenységéről (Lajos Kossuth and the Hungarian Exiles in London. In: *Exiles from European Revolutions*. Ed. Sabine Freitag. Oxford 2003. 121–134.; Kossuth és Shakespeare: nyelv és politika. *Századok* 136. [2002] 863–880.), s mivel ez szorosan kapcsolódik Nagy-Britanniához is, e kötetből sem hiányzik Kossuth „politikai marketingjének” a bemutatása. Bár az 1860-as évek második felében, Kossuth Olaszországba költözésével véget ért a magyar emigránsok aktív angliai tevékenysége, a kossuthi örökség hosszú időre meghatározta az angolul beszélő világban a Magyarországról alkotott képet s – a szerző szavaival – hazánkat „újra elhelyezte Európa politikai térképén” (113.). Említésre méltó befolyást gyakorolt a britekre Pulszky Ferenc is – őt 1866 novemberében a neves liberális miniszterelnök, Gladstone is fogadta. A kiegyezés megkötése azonban az emigráció minden további kísérletét kudarcra ítélte.

A brit közvélemény alakításában fontos szerepet töltek be az újságírók és az utazók – Frank Tibor ezt a területet is alaposan áttekinti. Az abszolutizmus éveiben a bécsi kormányzat igyekezett Magyarországot elzárni a külföldi megfigyelők elől, de az 1860-as évek elejétől enyhülő légkörben már többen jöhettek ide, és a vezető brit lapok – köztük a *The Spectator*, a *Fraser's Magazine*, a *Macmillan's Magazine* és a *The Fortnightly Review* – számos beszámoló közölt a magyar helyzetről. Az utóbbi lapban publikált az a szerző is, aki a hatvanas évek legfontosabb könyvét írta Magyarországról. *Arthur J. Patterson: The Magyars* (London, 1869) című kétkötetes munkájáról van szó, amelyet Frank Tibor is megkülönböztetett figyelemmel elemez. Patterson 1862-en utazott Magyarországra, magyarul is megtanult, s egyebek között angolra fordította Jókai *Az új földesúr* című regényét. Munkája kifejezetten kedvező képet fest a magyarokról és politikai törekvéseikről. Ahogyan a szerző is megjegyzi, „forrásait nagy biztossággal politikailag magyarbarátnak nevezhetjük” (153.). Patterson 1867-ben, Ferenc József megkoronázása után elhagyta hazánkat, de magyar barátaival továbbra is levelezésben maradt, köztük az irodalmi életünkben oly nagy szerepet betöltő Gyulai Pállal, 1884-től a haláláig (1899) pedig a budapesti egyetem angol tanszékén tanított.

A dualista Magyarország talán legsúlyosabb politikai problémája, a nemzetiségi kérdés nem kerülte el a britek figyelmét, hiszen maguk is olyan birodalmi szerkezetben éltek, amelynek a népei szintén függetlenségre törekedtek (173.). Ezzel kapcsolatban számos brit kommentátor kritikus álláspontot foglalt el; az ő felfogásukat jól tükrözte J. W. Wilkinsnek a *The Edinburgh Review*-ben kifejtett véleménye: „a magyarok semmi olyan érvvel nem indokolhatják a birodalom más tartományaitól való elszakadásukat”, amit a románok, a szlávok és a többiek „ne használhatnának egyenlő súllyal” (174.). A brit elemzők – joggal – szoros kapcsolatot láttak az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét részében jelentkező s ki nem elégített nemzeti törekvések és a birodalom stabilitása, a hatalmi egyensúlyban betöltött szerepe között. Egyetérthetünk tehát Frank Tibor konklúziójával, hogy míg a brit sajtóban elméletben sokan helyeselték és támogatták a kiegyezést, valójában kétségeket tápláltak annak gyakorlati megvalósítását illetően (179.). A munkában közölt forrásokat olvasva a recenzensnek az a benyomása, hogy a brit megfigyelők igen pontosan látták a folyamatokat és a problémákat, de nem igazán érzékelték ennek a mélyebb okait, azokat, amelyeket a kiegyezés jeles kutatója, Hanák Péter „az állami centralizáció és a nemzeti dezintegráció szöges ellentétéként” mutatott be, s melyeket ugyanő az európai fejlődés alaptendenciáival kapcsolott össze. (*Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben*. Bp. 2001. 192–193.)

Összegzésképp elmondható, az olvasó Frank Tibor munkájának eredményeképp nagyon fontos és tartalmas, a tematikáját komplex módon feldolgozó kötetet vehet kézbe. A szöveg mondanivalóját erősítik a jól megválogatott fényképek is. A szerző olyan kiváló történelmi elemzést ad az olvasónak, amely egyúttal továbbgondolásra is ösztönöz, hiszen nemcsak információkat közöl, hanem történelemszemléletet is sugall. A könyv kimondatlanul is arra figyelmeztet: Magyarország számára nélkülözhetetlen a kedvező megítélés kiváltása a nemzetközi arénában, ezért erre mindig törekednie is kell.

Egedy Gergely

IMPÉRIUMVÁLTÁS ERDÉLYBEN 1918–1920

Szerk. Kovács Kiss Gyöngy

Korunk–Komp-Press Kiadó, Kolozsvár 2020. 400 oldal

Az 1918 végétől szétdarabolt Kárpát-medencei magyarság egységét a nyelv mellett a kultúra s benne az irodalom és a történetírás hivatott megőrizni. A magyar népesség bizonyos mértékű nyelvi és tudati szétfejlődését a kommunista korszakban a határok zártsága erősítette. A rendszerváltozás ezt a folyamatot visszafordította ugyan, de teljesen nem szüntette meg. Az internet, az elektronikus információáramlás elvben lehetővé teszi a magyar nemzet kulturális egységének teljes helyreállítását, de az újságok, folyóiratok és könyvek fizikailag ma mégis nehezebben jutnak el egymáshoz a szülőföldjüket el nem hagyva is nyolc országban élő magyar közösségekhez. Ezért fontos, hogy a Kárpát-medence különálló országaiban élő magyarok legalább értesüljenek egymás irodalmi alkotásairól. Mivel a történetírás egyetemes eredményei nem egyetlen közösségnek szólnak, az 1918 előtti magyar történelem pedig egységes, kiemelten indokolt az anyaországban élők számára ismertetni történelmünknek a szomszédos országokban fellelhető forrásait és azok feldolgozásait.

Az anyaország után a legnagyobb magyar népességet őrző Erdélyben még a legsúlyosabb diktatúra idején is volt magyar társadalomtudomány, nevelkedtek magyar történészek, és noha a rendszerváltozás az erdélyi magyarság számára eddig nem hozta meg a joggal elvárt politikai-jogi biztonságot és fellendülést, a kulturális élet szabadsága különösen jótékony hatással van a történetírásra, annak helyi műhelyeire. Ennek friss bizonyítéka a nagy hagyományú folyóirat, a *Korunk* főszerkesztőjének, Kovács Kiss Gyöngynek a válogatásában és szerkesztésében az impériumváltásról megjelentetett tanulmánygyűjtemény és forrásközlés a trianoni békeszerződés 100. évfordulóján. A szerzők köre példás módon tág: a magyarországi, felföldi és erdélyi történészek mellett románok is szóhoz jutnak a kiadványban, mely így több nézőpontot is megjelenít. A célközönség – értelemszerűen – az erdélyi magyar társadalom. A munka tudományos színvonalát nemcsak a szerzők által felvonultatott szűk történész-szakma, de a rövid bevezetők és a jegyzetek is biztosítják.

A tanulmányokból és a forrásokból (egy részük újraközlés) levonható néhány olyan megállapítás, amit a nagyközönségnek is ismernie és elfogadnia kellene. Például alátámasztást nyer, hogy a történelmi Magyarország felbomlása alapvetően nem a párizsi békekonzferencián múltott, hanem a háborúból és annak elvesztéséből fakadt. Arról is olvashatunk, hogy a fronton és a hátszországban átélt szenvedések, azok hiábavalósága idézte elő egyrészt a fosztogatásokban és más erőszakos rendbontásokban megnyilvánuló indulatokat, másrészt azt a letargiát, amely megbénította és honvédelemre képtelenné tette a magyar lakosságot. Ezt tetézte egy végzetes, ám az adott pillanatban egész Európát, a győzteseket és a veszteseket egyaránt elárasztó illúzió,

miszerint Wilson amerikai elnök elvei és az Amerikai Egyesült Államok háborút eldöntő szerepe jóvoltából a népek önrendelkezésén alapuló béke fog születni, egy igazságos, új világrend. Károlyi és hívei (1918. november elején még ifjabb Andrássy Gyula, Bethlen István, Teleki Pál, Bánffy Miklós – szinte az egész régi vezetőréteg – a franciabarát hírű függetlenségi pártvezérbe helyezte reményeit) azt hitték, hogy a szomszéd népek területfoglaló lépéseit a békekonferencia majd felülbírálja, így a fegyveres ellenállás egyenesen kontraproduktív lenne. A magyarországi nemzetiségek lojalitása októberig talán nem is volt álca, de a győztesek nyilatkozatai és sajtója nyomán nemcsak a függetlenség, de a soha nem álmodott kedvező határok lendületet, önbizalmat, erőt adtak számukra, és ez erősebbnek bizonyult a bolsevik utópiánál. Az utóbbi viszont a vesztesek tömegei számára azt ígérte, hogy a vereség helyett egy jobb társadalmi rend semmisíti majd meg azt a világot, amelytől addig szenvedtek.

A szomorú történet első összefoglalása Apáthy István zoológus egyetemi tanár 1920 nyarán írott visszaemlékezése. Apáthy a Függetlenségi Párt politikusa, szabadkőműves [!] főmester, 1918. végén a Károlyi-kormány által létrehozott Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosság vezetője, a területi integritás elkötelezettje. Sokatmondó tünete a korai 20. századi magyar közgondolkodásnak, hogy 1918 „október végén és november elején még mindenki mámoros volt az örömtől az Ausztriával való közösségünk megszűnése és a közösüges kormányrendszer bukása miatt” (17.). (Apáthy maga is – Bethlen Istvánnal és Apponyi Alberttel együtt – árulásnak minősítette, hogy Tisza István miniszterelnök 1913-ban megpróbált kiegyezni a román kisebbség vezetőivel.) Az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács megválasztott elnöke ugyan kritikusan figyelte „a budapesti csöcselék” (26.) rendbontásait, a tisztek sapkarózsájának letépését, a forradalmi kormány tehetetlenségét, hogy az elszakadást bejelentő „oláh comitét” nem tartóztatta le, de megállapította, hogy „az erdélyi magyar fegyveres erő főparancsnokának nem volt tíz embere sem, akinek parancsolhatott volna [a leszerelő katonáknak] [...] hiába kötöttük a lelkükre a haza védelmét, mindenik sietett tűzhelyéhez [...]. A keleti frontra, a Kárpátokhoz nem kellett agitátoroknak menni, fölbomlott az magától [...]” (26–27.). Valószínűleg joggal írta Apáthy, hogy november elején tízezer fegyelmezett magyar katona meg tudta volna védeni a határt. Ugyanő látta azonban, hogy Bartha Albert hadügyminiszter minden ilyen irányú szándéka kudarcra végződik, hogy az öt legfiatalabb korosztály behívásának senki sem engedelmeskedik, hogy a Székelyföldről toborzott pár ezer katona is jórészt csak részegeskedik. Írása legfontosabb megállapítása, hogy miután a győztesek nem tartották be sem a Diaz-féle november 3-ai fegyverszüneti megállapodást, sem a belgrádi katonai konvenciót, elegendő fegyveres erő hiányában Kolozsvár, majd egész Erdély román megszállását nem lehetett megakadályozni. Általános volt ugyanis a félelem, hogy egy fegyveres ellenállás „az 1848. évi mérsárlások ismétlődését”, Kolozsvár és „az oláh tengerben élő magyar szigetek lakóinak legyilkolását” (21.) eredményezné, és „az elfoglalt Erdély magyar városaival a diadalmas ellenség még sokkal rosszabbul bánt volna, mint az alattomosan belépő” (48.). Noha a Kolozsváron december 31-én átutazó francia főparancsnok, Henri Berthelot biztosította Apáthyt, hogy „Franciaország sohasem fogja tűrni, hogy az elnyomottakból elnyomók váljanak”, hogy „főkormánybiztosi működésem elé semmilyen akadályt nem fognak gördíteni” (52.), január elején a megszállók mindenütt átvették a közigazgatást, lefegyverezték a magyar csendőrséget és a nemzetőrséget, Apáthyt pedig letartóztatták.

Szakály Sándornak a katonai összeomlásról írt tanulmánya alátámasztja száz év történetírásának megállapításait, miszerint 1918 nyarára a háború elvesztése egyértelmű lett, október végére pedig a hadsereg nagy többsége nem volt hajlandó harcolni, és az ország egyben tartása „szinte lehetetlen lett volna” (69.). Ezt mintegy beteljesítette a Katonatanács züllesztő tevékenysége.

Szarka László a nemzetiségekkel elmulasztott kiegyezések számbavétele után összegzi a magyar kormány és a Román Nemzeti Tanács aradi tárgyalásait. Megtudhatjuk, hogyan próbálta Jászi Oszkár kivédeni az elszakadást az ország különböző nemzeti csoportjainak szétválasztásával, nemzetiségi kantonokkal. Rá kellett azonban jönnie, hogy „Maniu Gyula és én különbözőképpen magyarázzuk a népek önrendelkezési jogát. Az én felfogásom szerint ez [...] egy magyar Svájcot jelentene, a Maniu felfogása szerint pedig szűk román nacionalista impériumot” (94.). E megállapításra mintegy rímelt Gyárfás Elemérnek, Kisküküllő megye utolsó főispánjának 1919. március végén Maniu – akkor már a Nagyszebenben működő erdélyi Kormányzótanács elnöke – számára Erdélynek a három nemzet általi közös kormányzásáról készített, de a románság hangulatát tapasztalva végül át nem adott, e kötetben is közölt memoranduma. És, mint a későbbi események igazolták, Maniu a román politikusok között a magyarokkal szemben még mindig viszonylag méltányosabb politikát képviselt. (De nem ezért fejezte be életét a máramaroszigeti kommunista börtönben.)

A nemzetiségi kérdéstről nemcsak a magyarok és az erdélyi románok gondolkodtak radikálisan eltérő módon 1918 őszén, de a magyar táboron belül is jelentősen eltértek a vélemények, ahogy az erdélyi Fodor János ezt írásában be is mutatja. Az 1913-ban létrehozott Erdélyi Szövetség „drasztikus” magyarosító törekvéseit (telepítések, parcellázás) a szabadelvű Tisza István elutasította, és külpolitikai megfontolásokból is megegyezésre törekedett a románokkal. Apáthy, Bethlen, Ugron Gábor kulturális és vallási engedményekkel kivédhetőnek gondolta mind a föderalizálás, kantonizálás Jászi-féle, mind a Román Nemzeti Párt 1918 októberében már nyíltan hirdetett elszakadási programját. Az utóbbinak szárnyakat adott Robert Lansing amerikai külügyminiszter november 5-ei, a románok nemzeti egységét támogató nyilatkozata. A román birtokosokat is érintő fosztogatások, az aradi tárgyalások eredménytelensége és a román hadsereg megjelenése hatására Marosvásárhelyen november végén tartott székely nagygyűlés az önálló Székely Köztársaság helyett az egységes és demokratikus szövetségi népköztársaság mellett foglalt állást. Az erdélyi magyar sajtó nem mérte föl a december 1-jei gyulafehérvári román népgyűlés határozatainak a súlyát, és elhitte, hogy „a józan román nép irtózik a romániai bojár és korrupt uralomtól és vissza fogja sírni az annyit szidott magyar elnyomást” – írta a *Székely Napló* (114.). Két nappal a román hadsereg kolozsvári bevonulása előtt az ott megtartott nagygyűlés hiába mondta ki (szerény román jelenlét mellett), hogy az erdélyiek „a Magyarországgal egyazon népköztársasági állami közösségen belül kívánnak élni” (118.), sem ez, sem a kis helyi autonómiák, köztársaságok kísérlete (a kötetben Mircea Rusnac ír a Bánsági Köztársaságról, Schuller Balázs a Zsil-völgyi ellenállásról) nem tudta megakadályozni a *fűit accompli*-t, egész Kelet-Magyarország román annexióját. Gottfried Barna a pár ezres létszámot soha meg nem haladó Székely Hadosztály felállításának menetét és harcait mutatja be fájóan realista tanulmányában. A helyi ellenállás vagy alkalmazkodás dilemmáját ismerjük meg Főcze Jánosnak az udvarhelyi hatalomváltást részletező tanulmányából. Itt kerül terítékre Paál Árpád alispánnak, a helyi Nemzeti Tanács elnökének példamutató, egy független székely állam tervét kidolgozó tevékenysége, illetve Szekeres-Lukács Sándor sikertelen és kegyetlenül megtorolt sóvidéki lázadása.

Romsics Ignác Románia nyugati határainak kialakulásáról írt tanulmánya összefoglalja a magyar békeszerződésről húsz éve, Erdély elvesztéséről pedig két éve megjelent, méltán népszerű könyvének a megállapításait. Ezt mintegy kiegészíti, hogy Magyarország új határainak meghúzását és annak néhány következményét a *Korunk* 2020. májusi száma tíz, részben e kötet szerzői által írt kitűnő tanulmányban ismertette, megint elsősorban az elsődlegesen érdekelt erdélyi közönség számára.

Az erdélyi impériumváltás magyar eszmetörténeti előzményeit és hatását mutatja be a szerzőtől megszokottan alapos tanulmányában K. Lengyel Zsolt. Jó döntés volt Gheorge Iancu

román történész tollából ismertetni az 1918 novemberében román igazgatás alá került kelet-magyarországi területek törvényhozását és közigazgatását ellátó, Nagyszébenben működő Kormányzótanács működését. Sokat elmond, hogy ebben nem érdemi, de látható szerep jutott a román szociáldemokraták mellett a szászoknak is, míg a milliós magyar lakosság – rációfalva a gyulafehérvári ígéretekre – képviseletet sem kapott, és figyelmet is csak annyiban, hogy minden ellenállását ígéretekkel vagy erővel leszerelni igyekeztek.

Apáthy és Gyárfás már említett egykorú írása mellett a kolozsvári egyetem tanárának, Márki Sándornak a naplója és a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatójának, Janovics Jenőnek a visszaemlékezései az események mellett a kor atmoszféráját is közel hozzák az utókorhoz. A gyulafehérvári egyesülési határozatok teljes közlése és még inkább a Románia által 1919. december 9-én (csak erős nagyhatalmi nyomás hatására) aláírt kisebbségvédelmi szerződés igazolja, hogy a Romániához csatolt magyar (és más) nemzeti kisebbségeket a megvalósultnál jelentősen kedvezőbb bánásmód illette volna meg. A magyar békeküldöttség által 1920. január 14-én az erdélyi kérdés rendezéséről benyújtott VIII. számú jegyzék pedig minden tárgyilagos kívülrőlálló számára is igazolja, hogy a magyar–román területi vitát méltányosan, minden jogos nemzeti igényt kielégítő módon is rendezhette volna a párizsi békekonferencia, amennyiben figyelembe veszi a magyar javaslatokat. Az értékes kötetet Kós Károly emlékezetes *Kiáltó szó*-ának ma is érvényes programja zárja.

Össességében, az erdélyi Iskola Alapítvány támogatásával megjelent kiadvány jól kiegészíti az évforduló kapcsán Magyarországon megjelent szakmunkákat. A munka tudományos használhatóságát ugyanakkor egy összefoglaló bibliográfia és egy index tovább növelhette volna.

Jeszenszky Géza

Ville Häkkinen

FROM COUNTERREVOLUTION TO CONSOLIDATION? Language of Nation-building in the Hungarian Parliamentary Debates, 1920–1928

University of Jyväskylä, Jyväskylä 2019. 273 oldal

A Horthy-korszak politikai rendszere, illetve a magyar nemzeteszmé, különösen annak 20. századi kulcsfogalmai alighanem a legnépszerűbb történettudományi kutatási témák közé sorolhatók. Éppen ezért egy olyan monográfia, amelyet írója a politikai nyelv és a parlamentarizmus-történet metszéspontjában (21.) álló munkaként határoz meg és az 1920 és 1928 közötti időszak fontos közéleti vitáit elemzi, nem csekély kihívás elé állítja a szerzőt. Hiszen a magyar történelem e negyedszázadának régóta kialakultak a szaktudományos és az emlékezetpolitikai elbeszélései, ezért óhatatlanul is viszonyulnia kell ezekhez mindenkinek, aki erről az időszakról átfogó igénytel ír.

A szerző, Ville Häkkinen a Jyväskylä-i Egyetem Néprajzi és Történeti Intézetének Hungarológiai Programjában védte meg értekezését, ahol számos magyar történész, irodalomtörténész szerzett doktori fokozatot, a hazánk iránt érdeklődő finn kollégák mellett. Mindezt azért is fontos külön hangsúlyozni, mivel a szerző a Horthy-korszakkal, ezen belül a bethleni konszolidációval kapcsolatos eltérő véleményeket elsősorban nem világnézeti különbségekkel,

hanem inkább valamiféle nemzeti elfogultsággal magyarázza, ami igen érdekes állítás. A mű gerincét képező kérdésfeltevés a következő: volt-e egyáltalán konszolidáció az 1920-as években, vagy sokkal inkább egyenes út vezetett az 1919–1920-as ellenforradalom légkörétől az 1930-as évek végéig szélsőjobbra tolódó magyar politikájához? Häkkinen úgy véli, hogy jellemzően a nem magyar történészek azok, akik egyenes vonalú fejlődést látnak a két időpont között, míg sokkal inkább a magyar történészek hangsúlyozzák a Horthy-korszak mérsékelt, konzervatív időszaka és a radikális jobboldal által dominált évek közötti eltéréseket (253–254.). Azt hiszem, ez az állítás önmagában is figyelmet érdemlő gondolat, hiszen aki így vélekedik, annak nagyon komoly apparátussal, érvkészlettel kell rendelkeznie, hogy a honi történettudomány széles konszenzuson nyugvó álláspontját megkérdőjelezze. Ezek után adódik a kérdés, hogy sikerült-e mindez a disszertáció nyomán született, de némi szerkesztői munkát még igénylő kötet írójának?

Az értekezés kiindulópontja az első világháborút követően függetlenségét újból elnyerő Magyarország nemzetépítésének története, amely – ahogy Ville Häkkinen is helyesen kiemeli – párhuzamosan haladt az állam újjáépítésével. A két folyamat nyilvánvalóan más természetű jelenség, s a szerző kizárólag a nemzet megalkotásának, létrehozásának szentel figyelmet, mégpedig viszonylag szűk forrásbázison: az 1920 és 1928 közötti nemzetgyűlések, elsősorban a képviselőház, majd 1927–1928-ban a felsőház naplóit is elemezve. Häkkinen alapvető állítása szerint az első világháborút követően Magyarország más utat választott alkotmányos életének kialakításánál, mint az európai országok többsége, mivel tudatosan a múltba fordult, s erre támaszkodva látott hozzá a nemzet és az állam fel- (vagy inkább) újraépítéséhez (16.). Ez az állítás tulajdonképpen megegyezik Németh László formulájával, mely szerint a Horthy-korszak nem volt más, mint Habsburg-restauráció császár nélkül, holott ez erősen ideologikus álláspont, amellyel nehéz azonosulni. Véleményem szerint Ville Häkkinen ott követett el hibát, hogy a „múlt” és a „történelem” fogalmait nem fejtette ki egyértelműen.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és ezen belül a Magyar Királyság politikai, gazdasági és kulturális életében meghatározó szerepet játszott a liberalizmus, s éppen ennek igen jelentős mértékű visszaszorulása/visszaszorítása volt az egyik legfontosabb tényező, amely az 1920-ban berendezkedő hatalmat jellemezte. Ráadásul ez korántsem csak magyar, hanem világjelenségnek tekinthető, számos európai országban, s az 1929-es világválságot követően másutt is, különböző tartalmú antiliberalis politikai rezsimek erősödtek meg. Elég csupán a sajtószabadságot, a gazdaságba való állami beavatkozás mértékét, a tudományos és a művészeti élet szabadságát mérlegre tenni, hogy lássuk: az 1920-as évek elején berendezkedő politikai rendszer nem egy tekintetben visszalépett a korábbi elvekhez és gyakorlathoz képest. Éppen ezért nagy kérdés, hogy a nemzetépítés tekintetében valaminek a restaurációjáról, vagy sokkal inkább a modern világ jelenségeire adott reakcióról beszélhetünk-e?

A kötet, amely a diskurzuselemzés eszköztárát felvonultatva mutatja be a magyar politikai elit nyilvános vitákban megjelenő gondolkodását, három nagy fejezetre tagolódik. Az első az *Ellenforradalmi állam, kirekesztő nemzet* címet kapta, s ebben négy vitát értékelt Ville Häkkinen: az 1920. évi I. törvényt a kormányzói hatalom megeremtéséről, a numerus clausus és az azt módosító 1928-as jogszabályt, valamint egy 1923-as történetet, amely a zalaegerszegi internálótáborban uralkodó állapotokról szól. A szerző számára a politikai nyelv mindenek felett álló, kitüntetett elemzési szempont, amelyet az általánosan elfogadott értékek és fogalmak tárházának tekint (35.), ezért önmagában is alkalmasnak tart a politikai rendszer egész jellegének megítélésére. Ez felvetés több szempontból is kockázatos álláspont. Természetesen nem maga a diskurzuselemzés, hanem az, hogy csupán erre támaszkodva messzemenő következtetéseket vonjunk le a korszak egészét illetően. Abban természetesen igaza van a finn történésznek, hogy a választott és a mások által is elfogadott, vagyis legitimált nyelv kijelöli a politikai cselekvés

határait, hiszen ami kimondható, az elvileg meg is tehető. Ám egyáltalán nem biztos, hogy valójában megteszik. S abban látom az értekezés legnagyobb hiányosságát s egyben buktatóját, hogy a konkrét politikai cselekvést és a politikusi retorikát azonosítja, holott ez igen gyakran, sőt általában nem esik egybe, még igen fejlett demokratikus politikai kultúrával bíró országokban sem.

A szerző álláspontját azzal indokolja, hogy a parlamentre mint a viták és a legitim politikai kritika helyére tekint, mert szerinte az ott folytatott politikai viták nyelve árulkodik a kormányzat politikaformálási eszközeiről és az ellenzék által megfogalmazott alternatívákról (44.). Häkkinen szerint eljárása szembe megy a magyar történettudományban alkalmazott megközelítéssel, amely a parlament szerepének fokozatos leértékelődéséről beszél. Nagy kérdés, hogy a két világháború közötti korszakban, amikor az írott sajtó, a rádió, a film térhódításáról, a tömegrendezvények szerepének növekedéséről beszélhetünk, valóban a leghelyesebb eljárás-e, ha egy relatíve szűk politikai aréna nyelvére alapozzuk a döntéshozatal vizsgálatát? A szerző tudatosan mondott le a parlamenten kívüli politikai tér elemzéséről, holott számos fontos közéleti vita az újságok és a folyóiratok hasábjain zajlott.

Azok a megállapítások, amelyeket a szerző – elsősorban a képviselőházi viták elemzése révén – tesz, jórészt eddig is ismertek voltak. Véleménye szerint az 1920-as évek elején Magyarországon kifejezetten kirekesztő nemzetépítés zajlott, amely elsősorban a zsidóságot és a „szocialistákat” (hogy ezen a szociáldemokratákat vagy a tágabb értelemben vett baloldalt kell-e érteni, sajnos nem derül ki egyértelműen a szövegből) kívánta nyelvi eszközök révén is nem kívánatos csoportokká tenni. A kormányzat eközben a szélsőjobboldali ellenzékét is igyekezett pacifikálni. Ezt a hatalmi konstrukciót eddig is ismertük, mint ahogy azt is, miért és hogyan vált Trianon revíziója a külpolitika legfőbb céljává, és ennek hogyan rendelődött alá a bel- és külföldi propaganda. Ennek a kérdésnek szentelte a szerző a munka harmadik nagy fejezetét, és véleményem szerint ez hozta a legkevesebb újdonságot. Talán azt érdemes kiemelni, hogy az egyes retorikai eltérések, valamint a különböző indoklások ellenére mennyire egységesnek mutatkozott a Tisztelet Ház a fajvédőktől a szociáldemokratákig a revízió támogatásában és a trianoni békemű elfogadhatatlanságának megítélésében. Csupán a változtatás módját és mértékét illetően különböztek az álláspontok. A képviselők közötti viták nyelvének elemzése kétségkívül megerősítette ezt az eddig is jól ismert nézőpontot.

A szerző igyekszik amellet érvelni, hogy valójában nem lehet semmiféle konszolidációról beszélni, s éppen ezért az álláspontját kétségessé tevő tényeket, így a Bethlen-Peyer paktumot, a Nagyatádi-féle földreformot, a pénzügyi konszolidációt, a Vitézi Szék megalapítását csak igen röviden s azok jelentőségét erősen negligálva érinti. Az 1920. évi I. törvényről szóló vitát értékelve úgy véli, hogy a világháborút követő politikai újjáépítés kapcsán egyszerre lehet ellenforradalomról és konszolidációról beszélni, s ezek voltaképpen kiegészítették egymást (55.). Végeredményben Ville Häkkinen is érzékelteti, hogy – legalábbis Bethlen István miniszterelnöksége alatt – e kettősség jellemezte a parlamenti viták nyelvét, stílusát, környezetét is, illetve a politikai gyakorlatot egyaránt. Hiszen az ellenzék megszólalhatott, interpellálhatott, kemény kérdéseket tehetett fel, de közben a kormánypárt gyakran visszaélt a házszabály rendelkezéseivel, nem egyszer durva, kirekesztő közbeszólásokkal nehezítették a szociáldemokrata szónokok dolgát. Ám adott esetben kisebb, taktikai engedményeket tettek a liberális honatyák felé, s nem egy esetben a fajvédő vagy más szélsőjobboldali frakciók támogatták a kormány által beterjesztett törvényjavaslatokat. Ezek a megállapítások igazak, de már régóta ismertek az 1920-as évek politikai rendszerét bemutató hazai szakirodalomból, melynek a disszertációban történt részletes felsorolását nem érzem indokoltnak.

Ráadásul, ha már kirekesztő nemzeteszméről beszélünk, akkor nagyon nehezen védhetőnek érzem, hogy a szerző kizárólag a zsidóságot és a „szocialistákat” sújtó nyelvi represszióról

ír, miközben alig érinti a választójog kérdését, amelynek révén a nőket és a paraszti népség jelentős részét megfosztották a véleménynyilvánítás lehetőségétől, nem szólva a nyílt szavazás intézményéről s magáról a választások lefolyásáról. Ezen tényezők együttes mérlegelése révén elkerülhette volna az olyan lapos és leegyszerűsítő megállapításokat, mint hogy a magyar nemzetfogalom elválaszthatatlan része maradt az antiszemitizmus (98.). Bizonyára a szerző maga sem gondolja, hogy egyféle nemzetfogalom létezett Magyarországon, hiszen éppen az általa elemzett viták árulkodnak az egymás mellett létező, hol versengő, hol feleselő nemzeteszme léteéről. Érdemes lett volna alaposabban is megvizsgálni, hogy Szekfű Gyula vagy a népi mozgalom fontos szereplőinek nemzetfelfogása milyen mértékben hatott (mármint kikre/mikre?), akár a politikai elit tagjaira is. E meghatározó eszméáramlatokat Häkkinen röviden említi (102.), de nem elemzi őket alaposabban.

Logikus ellenvetés volna érveimmel szemben, hogy olyasmint kérek számon a szerzőn, amellyel nem is foglalkozott, amely nem képezte a doktori értekezés tárgyát. Ez legitim érv, de Ville Häkkinen sajnos nem maradt meg szűken választott témájának határai között, hanem túllépve azon olyan erős állításokat tesz, amelyeket nem látott el kellően bizonyító érvrendszerrel. Hogy ez mennyire igaz, azt éppen az a nagy fejezet bizonyítja, amelyet az egész doktori értekezés legsikeresebb, legalaposabb és legtöbb újdonsággal szolgáló részének tartok. A második nagy fejezetben (101–169.) olyan témákat vizsgál a szerző, amelyeknek a magyar történettudomány eddig kevés figyelmet szentelt, pedig valóban sokat elárulnak a Bethlen-kormányzat nemzet-szemléletéről. A finn kolléga ugyanis ebben az első világháborúban elesettek emlékét szolgáló törvényt, valamint a Széchenyi István és Kossuth Lajos emlékét megörökítő törvény vitáját elemzi, s külön kitér arra, hogy miért futhatott igen hamar zátonyra a Petőfi Sándor emlékét megörökíteni kívánó hasonló próbálkozás.

Nagyon tanulságos, hogy a veteránügy milyen súllyal volt jelen a politikában, milyen sok, az első világháborúban részt vett, még fiatal képviselő foglalt helyet a parlamenti patkóban, s az ő gondolkodásuk, tapasztalataik, élményeik mennyire erősen hatottak a politika alakulására. Ennek feltárását a disszertáció nagyon komoly eredményének tartom. Arra is ügyesen mutat rá Häkkinen, hogy a különböző történetpolitikai vitákban kettős kihívással szembesült a politikai elit: számot kellett vetnie azzal, hogy a Monarchia felbomlásával új, független ország született, ám ez a nemzet nagyon régi történeti hagyományt vallott magáénak. Tehát egyszerre beszélhetünk egy nemzeti közösség újra-alkotásáról és a múlt számos elemének továbbviteléről (125.). Az is feltűnő a Széchenyiről és Kossuthról megfogalmazott vélemények kapcsán, hogy a politika és a történettudomány diszkurzív természetűe mennyire hasonló, és főleg az időben hozzánk közel álló korszakok esetében sokszor mennyire nehezen elválasztható. E nagyobb szerkezeti egységben s általában a dolgozat több pontján nagyon szépen, világosan elemzi Ville Häkkinen a parlamenti politizálás eszköztárát, a kormányzat és ellenzék taktikáját, a formális és informális eszközöket. Az utóbbira kiváló példa, hogy a konzervatív Petőfi emlékoszlopát építeni próbáló kormánypárti szónokot csupán egyetlen, jól megválasztott, a költő forradalmiságát érzékeltető közbeszólás retorikai értelemben annulálta, így az egész vitának vége szakadt. Ez a tett világosan megmutatja az emlékezetpolitikai szándékok korlátait is: nem lehet mindent és mindenkét a saját szánk íze szerint átformálni.

Összességében úgy vélem, Ville Häkkinen sokkal inkább a magyar parlamentarizmus történetének szakirodalmát gazdagította egy értékes és fontos munkával, mintsem a honi eszmetörténet előbbre viteléhez járult hozzá. Amikor szűken vett témáján belül maradt, fontos megállapításokat tett, releváns eredményekre jutott, ám a bethleni konszolidáció létét megkérdőjelező érvei nem elengedőek. Ebben a tekintetben a disszertációt inkább egy nyitott gondolkodási folyamat első állomásának tekinthetjük.

Papp István

Árpád von Klimó

REMEMBERING COLD DAYS

The 1942 Massacre of Novi Sad, Hungarian Politics, & Society, 1942–1989
University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2018. 268 oldal

A washingtoni The Catholic University of America professzora, Árpád von Klimó elsőként írta meg az 1942. január 21–23-a közötti újvidéki tömeggyilkosság emlékezetének történetét. A címevel ellentétben azonban a könyv ennél jóval többet ad, mert a szerző az eddigi szakirodalmi munkák segítségével rekonstruálja a – Cseres Tibor által elnevezett – „hideg napok” történetét is.

A könyv első három fejezete a tömeggyilkosság, az 1943–1944-es magyar hadbíróági per, majd az 1945 utáni népbíróági eljárások történetét dolgozza fel (3–106.). Mindez a könyv több mint felét öleli fel, míg a fennmaradó részek a Rákosi-korszak, a Kádár-rendszer és a rendszerváltás utáni időszak magyar – és szerb – emlékezetpolitikájára összpontosítanak (104–188).

Klimó a bevezetőben leszögezi, hogy ha az 1942-es razzia még valahogy kapcsolható is lenne a holokauszthoz, akkor is érdemes a kettőt külön kezelni. Szerinte ugyanis az 1944-es deportálások nem állnak logikai kapcsolatban az 1942-es eseménysorral. A munka erőssége, hogy a szerző elméleti keretekben is elhelyezi az eseményeket. Raz Segal Kárpátaljára vonatkozó állításait felhasználva azt mondja, hogy a Trianon előtti Magyarország helyreállítása iránti vágy okozta a többszintű erőszakot a zsidó és nem zsidó lakossággal szemben. Az újvidéki esetet pedig – kölcsön véve Mark Mazower téziséit – a Balkánon is áthúzódó „népirtási zóna” részeként értelmezi, a várost – Omer Bartov és Eric Weitz után – tipikus határmenti városként (*borderland town*) ábrázolja, ahol a határok változásai erőszakot szülhetnek. A dél-bácskai területek 1941-es visszafoglalását és a betelepített szerbek vissza-, illetve kitelepítését a második világháború alatti balkáni tömeges erőszak sorába illeszti.

Klimó azonban még tovább megy és összeköti az 1942-es eseményeket az 1941-es nyári, Kárpátaljáról történt deportálásokkal. Megemlíti, hogy szemtanúk szerint egy olyan csendőrtiszt is részt vett a délvidéki razziában, aki „fontos szerepet játszott” a kárpátaljai eseményekben. A lábujgyeztekből kiderül, hogy a később hírhedtté vált Zöldi Márton csendőr hadnagyra gondol, aki azonban nem vett részt az 1941-es deportálásokban; ő 1939 márciusában végeztetett ki öt férfit Tiszaborkút közelében. A Klimó által felállított párhuzam azonban részben és más okból mégis megfontolandó. Az 1941-es nyári dobroljác-kitelepítés alatt szerepet kaptak az egyes úgynevezett mozgó, gyűjtő és elosztó táborparancsnokságok, amelyek pár hónappal később fontos logisztikai funkciót töltek be a kárpátaljai deportálásokban. Klimó felvetése így mindenképp továbbgondolásra érdemes, mert rámutat arra az intézményi tanulási folyamatra, amelyet az egyes – észak-erdélyi, dél-bácskai és kárpátaljai – katonai közigazgatási hatóságok sajátítottak el és építettek be működési rendjükbe. Ilyen volt a „megbízhatatlan egyének” különböző szintű semlegesítése: internálása, kitelepítése, illetve az „etnikai tisztogatás”. Ugyanilyen fontos lenne annak a vizsgálata is, hogy milyen személyi kontinuitások figyelhetők meg parancsnoki szinten.

Klimó arra is választ keres, hogy mi különböztette meg az újvidéki esetet a Lengyelországban, a Baltikumban, a Szovjetunióban vagy a megszállt Jugoszláviában és a Független Horvát Államban elkövetett tömeggyilkosságoktól. Példaként felhasználva az 1941. szeptemberi Babij Jar melletti tömeggyilkosságot, megállapítja, hogy az ukrán város zsidó lakosságának legyilkolása nem egyszeri eset volt, hanem egy tömeggyilkosság-sorozat egyik állomása, amelyet „ugyanazok a német csapatok követtek el”. Szerinte ezzel szemben a magyar kormány 1942 tavaszától nem alkalmazott további erőszakot a területen, „bár Újvidéket megelőzően és azt követően történt néhány razzia, amelynek során összesen 3400 szerbet, zsidót és másokat gyilkoltak meg”. Klimó gondolatmenete azonban nem teljesen logikus, mert Újvidék is egy tömeggyilkosság-sorozat része volt. A szerző szerint az is megkülönbözteti a magyar esetet, hogy az a sajtóban és a parlamentben is terítékre került, sőt

1943-ban eljárást indítottak az elkövetőkkel szemben. További különbségnek látja, hogy a – Jan Tomasz Gross által leírt – lengyel jedwabnei esetekkel vagy a Baltikumban ismertekkel szemben az újvidéki lakosság passzív szerepet játszott, nem vettek részt szomszédaik meggyilkolásában (10–11.). Ez utóbbi Újvidékre igaz, de azt is tudni kell, a razzia többi helyszínén a lakosság egy hányada részt vett az eseményekben.

Rátérve a razzia lezajlására, Klimó egészen röviden leírja, hogy az akció január 4-e és 20-a közötti időszakában a magyar katonai és csendőri alakulatok, kiegészülve a helyi nemzetőrökkel „razziákat folytattak partizánvékenységgel gyanúsított személyek ellen”, amelyek több száz szerb és zsidó lakos életét követelő „pogromokba” torkollottak (22.). Sajnos azonban nagyjából ennyi teret szentel a szerző a január 4-e és 31-e közötti razziasorozat elő- és utóéletének is. Úgy érkezünk meg a január 21-ei naphoz (a kihirdetett statárium napjához), hogy alig tudunk meg valamit a razziasorozat legvéresebb, január 4–20 közötti és utáni időszakáról. Fontos tudni, hogy a razzia teljes időszaka alatt – korabeli magyar adatok alapján – 3309 embert öltek meg: 2522 szerbet, 740 zsidót, 13 ruszint, 13 orosz, 11 magyart, 7 németet, 2 horvátot, 1 szlovákot. Az összes áldozat 25%-a volt tehát zsidó. Ez a szám pedig azért ilyen magas, mert az újvidéki razzia során a 879 áldozatból 556 zsidó származású volt (az itteni áldozatok további megoszlása: 292 szerb, 13 orosz, 8 magyar, 7 német, 2 horvát, 1 szlovák). Az Újvidéket megelőző három hétben tehát elsősorban a szerb lakossággal szemben léptek fel brutálisan a magyar katonai és csendőri erők (Csurog, Zsalya). Ebben a legtöbb helyen segítségükre volt a helyi magyar közigazgatás, a gyilkosságokban pedig többször részt vettek a helyi lakosságból verbuvált nemzetőrök.

Klimó megállapítja, hogy az utolsó napon, január 23-án ölték meg az összes áldozat 97%-át, a folyamatot pedig egy napról napra radikalizálódó eseménysorozatnak írja le. Szerinte az egyes katonatisztek és csendőrök kegyetlen fellépését nézve, valamint figyelembe véve, hogy páran közülük később az 1944-es deportálásokban is részt vettek, egyet lehet érteni Randolph L. Brahammel, aki Újvidéket a „holokauszt előjátékának” tartotta. Klimó szerint 1942 így „kapcsolható a holokauszthoz”, amit erősíteni látszik, hogy az áldozatokat az 1941-es, harmadik zsidótörvény kategóriái alapján válogatták ki. (38–39.)

A szerző egy január 10-ei magyar–német katonai és rendőri vezetői találkozóra hivatkozva azt állítja, hogy az erősen német orientáltságú magyar tiszték azért követték el a szerbekkel és zsidókkal szembeni atrocitásokat, hogy mutassák, egyenlő partnerek a hitleri „Új Európa” felépítésében. Szerinte egy sor körülmény járult hozzá a magyar elkövetők „népirtó mentalitásának” (*genocidal mentality*) kialakulásához. Feketehalmy-Czeydner Ferenc, Grassy József és Zöldi Márton az Európát radikálisan átalakítani kívánó német birodalmi projekt által teremtett nemzetközi hangulat és a megszállt jugoszláv területeken elkövetett atrocitások hatása alatt követték el a gyilkosságokat, azért, hogy az áldozatok vagyonának újraelosztásával rasszista alapon megváltoztassák a fennálló gazdasági és társadalmi állapotokat (43–45.). Klimó azonban ezt a tetszetős – és mindenképp továbbgondolandó –, a nemzetközi szakirodalomban sok esettanulmányban leírt tézist nem bizonyítja kellően. Gondolatmenetéből csak közvetve lehet következtetni arra, hogy szerinte az újvidéki razzia egyes katonatisztek „magánakciója” lehetett, de mindezt nem vezeti végig, s legfőképp nem támasztja alá megfelelő levéltári forrásokkal.

Klimó ezek után a Buzási János, Sajti E. Enikő és Pihurik Judit által már részletesen leírtak alapján bemutatja a razzia utóéletét, a nemzetközi visszhangot, az 1943-as hadbírószági eljárást. Érinti a Feketehalmy-Czeydner bosszújaként letartóztatott Bajcsy-Zsilinszky Endre sorsát. Ismerteti a bűnös tisztekkel szemben lefolytatott népbírószági eljárásokat, azonban ezt a népbírószági forrásanyagok felhasználása nélkül teszi (45–106.).

A könyv legjobban kidolgozott része a magyar és szerb emlékezetpolitikai folyamatokat mutatja be és elemzi. Olyan kérdésekre keresi a választ, hogy miként ábrázolta a sztálinista propaganda az eseményeket, ezek hogyan jelentek meg az 50-es évek csendőrökkel szemben lefolytatott

eljárásaiban, vagy hogyan befolyásolta az 1956-os forradalom az Újvidékre való emlékezést és az azt övező felejtést (107–131.). Különösen hasznos, hogy betekintést kapunk a titói Jugoszlávia – stratégiai hátterű – emlékezetpolitikájába (119–124.). Külön fejezet szól a Cseres Tibor által írt *Hideg napokról*, az abból készült filmről, annak társadalomra gyakorolt hatásáról, valamint a 60-as évek óvatos kádári politikájának összefüggéseiről (131–151.). Végigkövethetjük a 70-es és 80-as évek hivatalos emlékezetpolitikai változásait, amelyben egyre nagyobb teret engedtek a „hitleri fasizmus” több áldozatának is. Jól példázza ezt az auschwitz–birkenauai magyar kiállítás 1980-ban történt koncepcionális átalakítása is, ahol a látogatót már rögtön a bejáratnál a razzia egyik ikonikus újvidéki utcaképe fogadta (157–164.). Különösen érdekes, ahogy Klimó bemutatja, miként küzdöttek a korszak – az ő szavaival – „párttörténészei”, köztük Nemes Dezső vagy Karsai Elek, hogy fenntartsák az egységes antifasiszta narratívát.

Klimó széleskörűen mutatja be, hogyan fedezték fel a második világháború több más áldozati csoportját (a doni katonákat, a titói partizánok által legyilkolt magyarokat), s mindez milyen kihatással volt az általános emlékezetpolitikára (165–170.). Szintén érdekfeszítő, ahogy kitér a 80-as évek titói szerb emlékezetpolitikai változásaira (171–173.) és a rendszerváltozást követő szerb–magyar megbékélési folyamatra (176–182.).

Összefoglalóan elmondható, hogy Klimó könyve rendkívül jól szolgálja a téma iránt angol nyelven érdeklődő olvasót: összefoglalja az újvidéki razzia eseményeit, beágyazza a tágabb nemzetközi kontextusba a kurrens nemzetközi szakirodalom felhasználásával, mindezzel pedig inspirálóan hat a téma további kutatóira. A könyv legtöbb újdonsággal szolgáló részei a magyar és szerb emlékezetpolitikával foglalkozó fejezetek.

Gellért Ádám

Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu

(LE)HALLGATÁSRA ÍTÉLVE

Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)

Lector – Varadinum Alapítvány – Iskola Alapítvány,

Marosvásárhely – Nagyvárad – Kolozsvár 2019. 566 oldal

A román külföldi Hírszerzési Igazgatóság 1978-ban külföldre szökött vezetőjének, Ion Mihai Pacepának 120, míg a legjelentősebb antikommunista fegyveres ellenállócsoport vezetőjének, Ion Gavrilă Ogoranunak 119 kötetes megfigyelési dossziéja van. Ezeknél is terjedelmesebb a Csíkszentdomokoson született katolikus püspöké, Márton Ároné, amely 236 kötetet tesz ki.

Vértanú püspök? Hitvalló és szabadsághős? A lelkiismeret apostola? Állambiztonsági kockázat? Nagy Mihály Zoltán és Denisa Bodeanu könyve egy jól irányított beszélgetéshez hasonlít, amely igényes kultúrszociológiai és történelmi bevezető mentén kalauzol végig bennünket az 1957 és 1960 közötti lehallgatási jegyzékek válogatásán. A Márton Áronról született gazdag irodalom a démonizálásra és a misztifikálásra egyaránt hajlamos. Többek között ezért is volt üdítő, amikor az erdélyi püspök szellemi hagyatékának tetemes részét Marton József sajtó alá rendezte és megjelentette a marosvásárhelyi Mentor Kiadónál, illetve amikor 2005-ben elindult a *Márton Áron hagyatéka* könyvsorozat. Mindkét kezdeményezésnek az a célja, hogy Márton Áron saját írásain, feljegyzésein keresztül az *embert* ismerjük meg az *ikon* helyett.

A kommunista hatalom által állandó jelleggel *állambiztonsági kockázat*nak tekintett klerikus lehallgatási jegyzőkönyveit tartalmazó hiánypótló forráskiadás az *1000 év Erdélyben, 100 év Romániában* elnevezésű projekt keretében látott napvilágot 2019-ben. Nagy Mihály Zoltán történészt, a Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Levéltárának főlevéltárosát 2010-ben kérte fel a gyulafehérvári római katolikus érsekség, hogy kapcsolódjon be Márton Áron püspök boldoggá avatási eljárásába azzal, hogy kikéri és áttanulmányozza a Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság (románul Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității) Levéltárában őrzött dossziékat. Szerzőtársa, Denisa Bodeanu történész, ennek az intézménynek a tudományos munkatársa. 2012 óta folyamatosan publikál Márton Áronról. A Novák Csaba Zoltán történésszel közösen írt és szerkesztett *Az elnémult harang* (Csíkszereda 2011) című, Pálfi Géza római katolikus papról szóló kiadványban szintén az etnikai és vallási kisebbségek romániai helyzetét, kitörési lehetőségeit tematizálja. Bodeanu és Nagy Mihály együttműködéséből született ez a kiváló forráskiadvány, amelynek tényfelderítő jellegén túl talán egyik legnagyobb érdeme a kontextusteremtés. A lehallgatási jegyzőkönyveket két terjedelmes tanulmány vezeti be, elengedhetetlen támpontokat szolgáltatva ahhoz, hogy megértsük a jegyzőkönyvek forrásértékének történelmi jelentőségét, keletkezéstörténetét, történeti hátterét.

Mindkét szöveg pótolhatatlan az első alkalommal közölt primér forrásanyag tanulmányozásához, megértéséhez. Miért volt szükség két különálló felvezetésre? A két írás tulajdonképpen a cím két kulcsfogalmát járja körbe: Nagy szövege Márton Áron alakjára, Bodeanu a lehallgatási jegyzőkönyvek egyedi forrástípusára fókuszál.

Az első tanulmány egy olyan biográfia, amelyben az adatközpontú történetírás szerencsésen találkozik a jellemrajzzal és egy tüzetes kultúrtörténeti körképpel. A tanulmány Márton Áron életének olyan elemeire, fordulópontjaira helyezi a hangsúlyt, amelyek lényegiek a későbbi életpálya alakulását illetően. Hivatástudatán, istenképén keresztül megismerkedünk az emberrel, keresztényszociális tevékenysége felfedi *klerikusi hitvallását*, passzív rezisztenciája, állhatatossága mögül felsejlik az örök ellenállás mint a kommunista hatalomhoz való viszony. Egyházi működését a népszolgálat elve vezette, követve ebben XI. Piusz pápa *Quadragesimo anno* kezdetű szociális enciklikáját, amely a 20. század első felének egyik legfontosabb pápai megnyilvánulása volt. A nép szolgálata által ihletett tevékenysége és csendes lázadása a közélet ünnepeit szereplőjévé avatta Márton Áront. Jól példázza ezt az is, hogy a közéleti szerepvállalására nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is igény volt: 1945-ben a magyar kormány az előkelő második helyen javasolja Márton Áront a prímási szék betöltésére, amelyet végül az ötödik helyen nevesített Mindszenty József foglalt el. Tekintettel arra, hogy a tanulmány a cselekvő klerikus-gondolkodó jellemformálódását vizsgálja fel, az életút első szakaszára összpontosít. Ez azzal is magyarázható, hogy a kötetbe összeválogatott jegyzőkönyvek leginkább a megfigyelés első periódusának idejéből származnak.

Denisa Bodeanu tanulmánya mindamelllett, hogy bevezeti az olvasót a püspök követésének és elnémításának történetébe, ismerteti a titkosszolgálati feladatkört ellátó állami szervek szerkezetét és működését is. A lehallgatási jegyzőkönyvek konkrét forrástípusának problematizálása azonban elmarad, így az olvasó a kötetet megelőző kutatás nehézségeibe nem kap betekintést. Bodeanu a tanulmány második felében felvázolja a kommunista államhatalmi szervek folyamatos lehallgatásának tulajdonképpeni okát. 1947 második felétől nyert teret az a vád, miszerint Márton Áron a marxista-leninista tanok ellensége. Antikommunizmusát nyugati hatásának tekintették az állambiztonsági szervek, amely nem saját meggyőződéséből fakad, hanem a Vatikán által sugallt. A lehallgatási jegyzékek elsősorban nem a püspök heves rendszerellenességéről, hanem erkölcsi normakövetéséről és meggyőződéséhez való hűségéről tanúskodnak. Bodeanu kronológiai sorrendben kíséri végig az olvasót a lehallgatási jegyzéke-

ken, ám megjegyzem, hogy a jelentések sűrűsödésével ritkulnak a kontextusteremtő, értelmező kommentárok.

A válogatás kezdeti dátumát a kötetben is megindokolják: 1957-ből maradtak fent ugyanis az első lehallgatási jegyzőkönyvek. A záró dátumot ellenben egyetlen megjegyzésben sem magyarázzák a szerzők. Habár az 1960-as év több szempontból is természetes korszakhatárként értelmezhető (XXIII. János pápa új egyházpolitikája miatt), úgy vélem, egy erre vonatkozó magyarázat hasznos lett volna. Főként, ha a munkát egy tervezett háromkötetes forrásgyűjtemény első kiadványának szánják. Így a kötet leginkább a lehallgatási jegyzőkönyvek feldolgozásának első lépéseként értelmezhető, hiszen a letartóztatás utáni házi őrizetről, illetve az ezt követő évek lehallgatási jegyzékeiről nem tudunk meg semmit – annak dacára, hogy a püspök halálíg tartó megfigyelése hangsúlyozott tény.

Az iratokat időrendben, szöveghű másolatban, a mai helyesírási szabályok szerint közölték a szerzők, jelzés nélkül javítva a fordításból és/vagy figyelmetlenségből eredő helyesírási, illetve gépelési hibákat, helytelen személy- és helységneveket. A beszélgetések többségükben magyar nyelven zajlottak, ezeket fordították le román nyelvre. Azokat, amelyeknek a magyar eredetije nem maradt fent, a szerkesztők magyar fordításban közölték, az iratokat szerkesztett címmel látták el, feltüntetve a beszélgetésben részt vevő személyek nevét és tiszttségét, a beszélgetések főbb témáit és időpontját. A kontextualizálás azonban ennyiben maradt. Talán hasznos lett volna, ha az egyes jegyzőkönyveket felvezető tartalmi kivonat esetenként terjedelmesebb, informatívabb. Az eredeti szövegeket valószínűleg a könnyedebb olvashatóság érdekében módosították, ám néhány kósa elütés mégis megakasztja az olvasás ívét, lásd például: „[...] rendelkezésre áll szük eszköztár” (59.) vagy „A informátor” (120.).

A forráskiadvány tartalmát illetően hasznos eligazítást nyújt a jegyzőkönyvek elé beékeltekt lájstrom, amely tartalmazza a közölt dokumentum számát, dátumát, témáját és oldalszámát. A forrásközlésben való további eligazodást segíti a kötet végén található hely- és személynévmutató, illetve a rövidítések jegyzéke. Ezek segítségével a kiadvány könnyedén használhatóvá válik az érdeklődők számára. Mindazonáltal a válogatás szempontjához nem kapunk semmilyen támpontot, így nem meglepő, hogy a kötet anyaga tartalmi szempontból rendkívül változatos. A közölt források zöme egyházi emberekkel (Gheorghe Petz buteai plébános, Huber József püspöki titkár, Petru Pleșca Iași-i ordinárius, Mihai Dămoc moldvai ferences pap, Adorján Károly kanonok, Bikfalvi István püspöki irodaigazgató, Faragó Ferenc kanonok, Ladislau Vișan, az Egyháziügyi Főosztály központi főfelügyelője stb.) folytatott beszélgetéseket rögzít. A beszélgetésekben érintett témakörök változatosak: képet kapunk a romániai római katolikus egyház problémáiról, az egyház és az állam kapcsolatáról, a gyulafehérvári kántoriskola (Gróf Majláth Gusztáv Károly Római Katolikus Teológiai Líceum) és teológia működési szabályozásáról, a hitoktatás és a vallásgyakorlás korlátozásáról, az egyházi nyugdíjintézet létrehozásának bonyolalmairól, a kollektivizálásnak a társadalmi és vallási életre gyakorolt negatív hatásairól, a papok kinevezéséről és áthelyezéséről.

A kötet tényfeltáró jelentősége vitathatatlan, ugyanakkor megéri feltenni a kérdést: milyen értékeket képvisel a csíkszentdomokosi püspök napjainkban, illetve hol válik története örökérvényűvé? Jelenleg is zajló boldoggá avatási processzusának kapcsán így fogalmazott Kovács Gergely egyházjogász, az eljárás posztulátora, jelenleg gyulafehérvári érsek: „Márton Áron ügye nem áll, nem porosodik valamelyik polcon, vagy nem fekszik valamelyik fiók alján.” (<https://bit.ly/3dJRYqW>) A püspök személyisége, tettei és az általa képviselt értékek nem veszítettek aktualitásukból, ám a vallási meggyőződésbe ágyazott elméleti, gondolkodói munkát napjainkban egyre inkább szkepticizmus és a polarizáló ítélezésre való hajlam itatja át. Az ellenálló-megalkuvó limitatív párosán túl is tanulságos történet Márton Ároné, aki úgy szabadult a börtönből, hogy egyetlen tálcán kínált kompromisszumot sem kellett elfogadnia. Mindezt jól

szemlélteti az a tény, hogy az államnak akkora szüksége volt a püspök jelenlétére az egyházzal való kapcsolatának rendezésében, hogy ő maga kötött kompromisszumot vele. A munka megismerése után meggyőződésem, hogy ma a legfontosabb, amit tanulhatunk Márton Árontól, az az állhatatosság. Személye és története az eszmék melletti kitartás és hűség, illetve a szellemi kíváncsiság ritka példája.

Lőrincz Lili

K. Lengyel Zsolt

DER GELEHRSAME EXILANT

Eine kleine Biografie des Historikers Thomas von Bogyay

Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 2018. 328 oldal

Az emigráns történetírás megítéléséről, fogalmáról élénk diskurzus folyik a nemzetközi historiográfia-írásban. Peter Burke amellet érvel 2017-ben megjelent monográfiájában (*Exiles and Expatriates in the History of Knowledge, 1500–2000*), hogy a hazájukból önként vagy kényszerűségből távozó tudósok az új környezetükbe gyümölcsöző kritikai szemléletet hozhatnak magukkal, amellyel hozzájárulhatnak tudományágak *deprovincializálásához*, több szemszögből történő újragondolásához. Óvatosságra intenek viszont Stefan Berger és Antoon de Baets megjegyzései (*Reflections on Exile Historiography. Storia della Storiografia* 69. [2016] 11–26.), akik olyan eseteket is kiemelnek, amikor az emigráció inkább bezárkózáshoz, önként (például nacionalista meggyőződésből) vállalt vagy kényszerűségből (nyelvi korlátok, megélhetési nehézségek miatt) bekövetkező *elszigeteltséghez* vezet. A témát övező figyelem szempontjából K. Lengyel Zsolt Bogyay Tamásról szóló életrajzának megjelenése kifejezetten öröndes eseménynek tekinthető.

Bogyay Tamás (1904–1994) művészettörténeti munkásságának középpontjában elsősorban a középkor és a magyar történelem kérdései álltak. A szakma figyelmét először az 1934-ben megjelent disszertációjával (*A művész a korai középkorban*) hívta fel magára, később pedig a jáki apátsági templommal foglalkozott behatóan. 1940 és 1945 között a Vallás és Közoktatási Minisztériumban dolgozott, majd a budapesti Szépművészeti Múzeum műtárgyszállítmányának kísérőjeként 1945-ben Németországba került. Bár Bogyay kezdetben csupán átmenetinek tekintette új élethelyzetét, Németország egy idő után állandó lakhelyévé vált. Alkalmi munkákat követően a Szabad Európa Rádiónál talált stabil állást, ám a nehéz körülmények ellenére sem hagyott fel a történeti munkával, sőt a németországi emigráns magyar történetírói körök egyik kiemelkedő alakjává vált: ő volt például az 1962-ben alapított müncheni Magyar Intézet első igazgatója.

A Bogyay életéről szóló mű szerzője a Regensburgi Egyetem Magyar Intézetének igazgatója és már régóta foglalkozik a kérdéskörrel, kutatásainak eredményeit pedig korábban magyar és német nyelven is publikálta. Témaválasztásához a szakmai érdeklődés mellett minden bizonnyal hozzájárultak a kedvező forrásadottságok és a személyes érintettség is. Ami az első feltételt illeti, Bogyay Tamás hagyatékának döntő része a 2009-ig Münchenben működő Magyar Intézet birtokába került. E korpusz tartalmazza a művészettörténetész levelezését, kéziratait, fényképeit és a kb. 2000 kötetből álló magánkönyvtárát is. A historiográfia-írás számára kincsébányának számító forrásbázis mellett K. Lengyel Zsolt támaszkodik a Bogyayval ké-

szült interjúk szövegeire, a magyar historikus munkáira és azok recepciójára is. A forrásadottságokhoz még az a megjegyzés is idekívánczozik, hogy az 1945 előtti időszakból sajnos nem maradt meg a történetész levelezése, így kapcsolatrendszerének mechanizmusairól kevesebbet tudhatunk meg erre a periódusra nézve. Személyes kapcsolódási pont kutató és tárgy között, hogy K. Lengyel Zsolt példaképeként tiszteli Bogyayt az életút és szemlélet hasonlósága okán (erről bővebben olvashatunk a szerző *Emigráció, szórvány, hungarológia* című, 2012-ben a Ráció Kiadónál megjelent kötetében). Bogyay a Münchener Magyar Intézet élén a két világháború közötti hungarológiai törekvések – részbeni – folytatójaként fejtett ki tudományos és szervezői tevékenységet, miközben folyamatosan kereste az érintkezési pontokat az európai (különösen a német) tudományossággal. A róla szóló monográfia legfőbb kérdései, hogy miként volt képes Bogyay az emigrációs körülmények ellenére szakmailag kiteljesedni, és hogy sikerült-e neki bekapcsolódnia a németországi történettudomány vérkeringésébe annak ellenére, hogy nemzeti gondolkodású történetész volt?

Jóllehet a könyv címe életrajzot ígér, valójában sokkal szélesebb horizontot kínál. A biográfiai megközelítés mellett bőven olvashatunk Bogyay műveinek kortárs és utólagos, külföldi és hazai fogadtatásáról, általában az emigráns történetírás problematikájáról, sőt korabeli osztrák és német művészettörténetészekről (Dagobert Frey, Friedrich Gerke) is. A szerző hosszasan értelmezi Bogyay módszerét, kutatási témáit és szemléletét, és munkásságát az interdiszciplináris, széles értelemben felfogott hungarológia/magyarságtudomány keretén belül határozza meg. A két világháború közötti időszakból eredő tradíció vállalása nem jelentett hungarocentrikus-ságot, harcos politizálást vagy bezárkózást. K. Lengyel Zsolt egyik legfőbb és jól alátámasztott következtetése szerint Bogyaynak sikerült kitörnie a nyelvi, nemzeti keretek által behatárolt történetírói közegekből és képes volt a németországi történettudományos élettel való kapcsolatok kiépítésére, az emigráció tehát egyáltalán nem jelentette történetési pályájának „kettétörését”. Pályafutása egyébként értékes támpontokat nyújt annak a kérdésnek a megvitatásához, hogy mitől függ egy emigráló tudós új környezetben való integrációjának sikere vagy bukása. Úgy tűnik, Bogyaynak sikerült a Magyarországon felhalmozott kapcsolati tőkéjét részben Németországba átörökítenie, hiszen a szintén külföldre kényszerült Deér Józsefnek és az 1942-ig Budapesten vendégprofesszorként oktató Friedrich Gerkének sokat köszönhetett a kezdeti orientáció idején. De meghatározó szerepe volt kiváló német nyelvismeretének és habitusának is. Tevékenységét elsősorban nemzeti határokat meghaladó tudományként fogta fel, és ódzkodott más magyar emigránsok antikommunista eredetű ideológiai küzdelmeitől. Ehelyett inkább nyitottan közelített német szaktársai felé. Mindazonáltal nyíltan vállalta nemzeti és keresztény nézeteit, élete végéig elsősorban magyar témákról írt. Utóbbi felfogásából adódott a felvilágosító, értelmiségi szerepkör is, amely messzemenően összefonódott tudományával, továbbá növelte ismertségét a nyugati magyarok körében is. A Szabad Európa Rádió munkatársaként történelmi népszerűsítő műsorai voltak, tehát a *public history* műfajában is kipróbálta magát. Párhuzamként érdemes említeni az Angliában menedékre leelő ifj. Iványi-Grünwald Béla esetét, aki szintén történelmi témájú rádió-előadásokat tartott, mégpedig a BBC-nél. Ez az elkötelezett történetírói szerepfelfogás arra utal, hogy az emigráció, tehát a nemzeti területi keretekből (a konkrét emlékezhelyből) való kiszakadás bizonyos esetekben nemhogy gyengítene, de erősíti a kötődést a történelemhez és emlékezetéhez.

Bogyay rendkívül negatívan viszonyult a nacionalizmushoz és a nemzeti keretek között megrekedő, tudományközi párbeszédre képtelen történetíráshoz. Még a magyarországi marxista publikációkról írva is gyakran a nacionalista, nemzeti vagy lokálpatrióta szemléletet osztorozta, ebben pedig Deér Józsefnél egyetértésre és támogatásra talált. A kritikus szemléletet német történetészekkel szemben is érvényesíteni igyekezett, s a könyv egyik különösen érdekes része annak a vitának a bemutatása, amelyet Bogyay levélben folytatott egy német történetésszel

– a háború után is hithű náci – Ernst Klebel megítéléséről, 1959-ben. Bogyay azt sérelmezte német kollégájánál, hogy Klebel *völkisch* szemléletű, még a háború előtti időszakban publikált írása újból megjelent, ez pedig „szégyen” a német történetírásra nézve. A magyar historikusnak írt válaszában levelezőpartnere (Manfred Hellmann) elhárította Klebel munkásságának megvitatását és mindössze annyit reagált, hogy Bogyay nem beszélhet így, hiszen a németek vendégszeretetét élvezi. Ez az összetűzés azt sugallja, hogy a történetírásnak, ha vannak is általános professzionális minimumai, normái, azokat korántsem fogadja el vagy értelmezi egyenlően és azonos súllyal a történelemszűz minden tagja: bizonyos esetekben a társadalmi, kulturális, nemzeti választóvonalak sokkal erősebbnek bizonyulnak.

K. Lengyel Zsolt könyve kiterjedt forrásbázisra épül, valamint alapos áttekintést nyújt Bogyay életútjáról és történelmi munkásságáról, de az emigráns történetírásról folytatott diskurzust is alakíthatja. A kötetet gazdagítja még a kéziratos hagyatékek jegyzékéről szóló tájékoztató leírás, illetve Bogyay műveinek bibliográfiája. Az életművel kapcsolatos további kutatásokhoz a szerző több lábjegyzetben is fogódzokat nyújt, miközben értékes forrásokra hívja fel a figyelmet. (Ilyenek például kötetben egy művészettörténeti atlasz kapcsán a tudományközi együttműködések dokumentumai.)

Az elmondottak mellett két kritikus szempontot vetek fel. A kötetben ritkán olvasható távolságtartó megjegyzés Bogyay történelmi munkásságával vagy személyével kapcsolatban. Ugyan nincsen általánosan elfogadott recept a történetírásban a szerzői távolságtartás mértékére nézve, jelen sorok szerzője mégis kíváncsi lett volna rá, vannak-e a szerzőnek kritikai észrevételei könyvének főszereplőjével kapcsolatban. A másik kérdés a historiográfiai értelmezői kerettel függ össze. K. Lengyel Zsolt Bogyay tudományos munkásságát, módszerét és szemléletét a *hungarológia* fogalmának segítségével interpretálja. Ezt a terminust viszont túl általánosnak tartom ahhoz, hogy kulcsfontosságú *historiográfiai magyarizáció*ként működjön. Bogyay esetében annyit jelent ugyanis, hogy munkáit nemzeti témák interdiszciplináris megközelítése jellemezte, valamint a tudományos eredmények közvetítésének igénye a külföld felé. E diszciplinák jellegéről (jelentéséről, módszeréről), egymáshoz (és más iskolákhoz) való viszonyáról, a történelmi professzió és nemzeti elköteleződés összeegyeztetéséről (továbbá a historikus nemzetfogalmáról) azonban már sokkal kevesebb következik belőle. Úgy gondolom, hogy Bogyay történelmi munkásságát érdemes lenne hangsúlyosabban a *szellemtörténet* fogalma felől megközelíteni, annál is inkább, mert a könyvben több utalás történik az irányzatra a kapcsolati háló és az egyes művek vonatkozásában, a német tudományossággal élénk párbeszédet folytató historikus pedig rendre pozitívan írt erről a két világháború között virágkorát élő történelmi jelenségről. A *Geistesgeschichte* jobban megmagyarázhatja Bogyaynál tudomány és erkölcs összekapcsolását, politikai nézeteit, egyszerre nemzeti és nemzetközi horizontját, professzionális eszköztárát, pszichológizálásra vagy szintézisalkotásra való törekvését, valamint a művészet társadalmi aspektusainak kiemelését.

Törő László Dávid

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Barabás Gábor PhD, egyetemi adjunktus
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Berecz Ágoston PhD, tudományos munkatárs
Center for Advanced Study, Sofia

Czinege Szilvia PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Csermelyi József doktorjelölt, levéltáros
Evangélikus Országos Levéltár, Budapest

Egedy Gergely az MTA doktora, egyetemi tanár
NKE ÁNTK Közpolitikai Tanszék, Budapest

F. Romhányi Beatrix az MTA doktora, egyetemi tanár
KRE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Galambosi Péter PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori Magyar
Történelem Doktori Program, Budapest

Gellért Ádám társ-ügyvezető
Clio Intézet, Budapest

Jeszenszky Géza kandidátus, egyetemi magántanár
Budapest

Kármán Gábor PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Lakatos Bálint PhD, tudományos munkatárs
MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport,
Budapest–Szeged

Laszlovszky József kandidátus, egyetemi docens
CEU Medieval Studies Department, Budapest–Bécs

Lovra Éva PhD, egyetemi adjunktus
DE MK Építőmérnöki Tanszék, Debrecen

Lőrincz Lili PhD-hallgató
Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Papp István PhD, főosztályvezető
Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest

Törő László Dávid PhD, tudományos munkatárs
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Vitári Zsolt PhD, egyetemi docens
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Gábor Kármán*: Johann Heinrich Bisterfeld and Transylvanian Foreign Policy
between 1638 and 1643465
- Gábor Barabás*: The Papacy and Canonical Elections in the Hungarian Church in the
Thirteenth Century 517
- Ágoston Berecz*: Peasant Nationalism Seen from Below.
Romanians in Post-1867 Hungary.....547
- Éva Lovra*: Antal Palóczy, an Early Pioneer of Modern Urban Planning575

PAPERS

- Beatrix F. Romhányi – József Laszlovszky*: The Effects of the Mongol Invasion
and the Church Network in Hungary 601
- Szilvia Czinege*: István Széchenyi's Use of German in Light of his Letters..... 631

IN MEMORIAM

- Loránt Tilkovszky (1927–2021) (*Zsolt Vitári*) 655

BOOK REVIEWS

- Klaus Lohrmann*: Die Babenberger und ihre Nachbarn (*József Csermelyi*)659
- Thoroczkay Gábor*: A középkori Magyarország. Állam és ideológiák (*Péter Galambosi*) 662
- C. Tóth Norbert*: Adatok Cegléd középkori történetéhez (*Bálint Lakatos*) 664
- Frank Tibor*: Viktória királynő kezeihez. Az osztrák–magyar kiegyezés
brit tükörben 1865–1870 (*Gergely Egedy*).....667
- Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): Impériumváltás Erdélyben 1918–1920 (*Géza Jeszenszky*)670
- Ville Häkkinen*: From Counterrevolution to Consolidation?
Language of Nation-building in the Hungarian Parliamentary Debates,
1920–1928 (*István Papp*)673

<i>Árpád von Klimó: Remembering Cold Days. The 1942 Massacre of Novi Sad, Hungarian Politics, & Society, 1942–1989 (Ádám Gellért)</i>	677
<i>Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: (Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960) (Lili Lőrincz)</i>	679
<i>K. Lengyel Zsolt: Der gelehrsame Exilant. Eine kleine Biografie des Historikers Thomas von Bogyay (László Dávid Törő)</i>	682
AUTHORS OF THIS ISSUE	685